

Transformatieboek Industrieel Erfgoed

Stork en Dijkers

Hart van Zuid Hengelo

Comité van Aanbeveling Hart van Zuid

Doel

Het Comité van Aanbeveling speelt een belangrijke rol in de agenda setting en in de fondsenwerving voor de ontwikkeling van het Hart van Zuid, inclusief het hergebruik van het industrieel erfgoed. De samenstelling van het comité is er enerzijds op gericht toegang te krijgen tot provinciale, landelijke en Europese (subsidie)bronnen, anderzijds op het verwerven van draagvlak in de regio en daarbuiten vanuit de overtuiging dat de ontwikkeling van het Hart van Zuid een bovenlokaal belang dient.

Samenstelling

Het Comité van Aanbeveling Hart van Zuid kent de volgende samenstelling:

- mr. J.A.M. Hendriks, Commissaris van de Koningin in de provincie Overijssel
- drs. F.A.M. Kerckhaert, burgemeester van Hengelo
- drs. J. Mans, burgemeester van Enschede
- dr. J.C. Terlouw, voormalig minister Economische Zaken
- dr. B.R. Bot, ambassadeur, permanente vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Europese Unie
- mr. L.C. Brinkman, voorzitter Algemeen Verbond Bouwbedrijf
- mr. C. F. Stork, voormalig ambassadeur in Roemenië
- H.A.D. van den Boogaard, vice-voorzitter Raad van Bestuur Stork N.V.
- R. Cyprian, voorzitter grensoverschrijdend samenwerkingsverband Euregio
- H.A.J. Bemelmans, lid van de Raad van Bestuur Heijmans n.v.
- K. de Leeuw, voorzitter Raad van Bestuur Van Wijnen Groep n.v.
- drs. E.J. Krouwel, voorzitter Monumentencommissie Hengelo
- drs. H van der Walle, voorzitter diverse culturele organisaties, voorzitter Raad van Toezicht ROC Oost-Nederland
- drs. C.M.A. van Rosmalen, voorzitter College van Bestuur ROC Oost-Nederland
- ing. A.F.M. Steffens, Commandant Brandweer Hengelo

Voorwoord

Het industrieel erfgoed in Overijssel mag zich verheugen op een warme belangstelling. In 1999 is door de Provincie het initiatief genomen voor het Stimuleringsprogramma “Re-animatie Industrieel Erfgoed Overijssel”. Het doel van het stimuleringsprogramma is zowel het initiëren en begeleiden van plannen als het uitdragen van de mogelijkheden voor hergebruik van industrieel erfgoed bij overheid en derden. Om zicht te krijgen op het industrieel erfgoed in de provincie heeft er een inventarisatie plaatsgevonden die in januari 2001 is gepubliceerd. In de inventarisatie zijn niet alleen gebouwen meegenomen maar ook bedrijfsterreinen. Een van de meest in het oog springende voorbeelden van een interessant fabriekslandschap is gevonden rondom de vestiging van Stork in Hengelo, Hart van Zuid.

In 2000 en de eerste helft van 2001 hebben gemeente en marktpartijen de ontwikkelingsstrategie voor Hart van Zuid in het Masterplan vastgelegd. Tijdens de totstandkoming van het Masterplan Hart van Zuid is de waarde onderkend van het industrieel erfgoed in dit gebied. Niet voor niets is het motto van de herontwikkeling van Hart van Zuid “de echo van een rijk industrieel verleden zal doorklinken in de toekomst”. Een eerste verkenning maakt duidelijk dat de terreinen van Stork en Dijkers zich al lang kenmerken als gebieden waarin voortdurend veranderingen hebben plaatsgevonden, gebouwen zijn uitgebreid en andere functies hebben gekregen. De herontwikkeling van Hart van Zuid kan dan ook worden beschouwd als een aantal nieuwe schakels in het transformatieproces.

Als eerste handvat om in planvorming het motto te concretiseren, zijn verschillende onderzoeken voor Hart van Zuid verricht. De onderzoeken moeten antwoord geven op de onderstaande vragen:

- Wat is de betekenis van het terrein en de gebouwen vanuit een cultuurhistorisch perspectief? Hierbij wordt gekeken naar de machinerijverheid in zijn algemeenheid, naar de stad Hengelo en de industrie aldaar.
- Wat is de stedenbouwkundige context van Hart van Zuid en in hoeverre is deze kenmerkend voor dit gebied?
- Welke gebouwen of gebouwdelen hebben een bouwhistorische waarde en dienen nader onderzocht te worden op hergebruiksmogelijkheden?
- Op welke wijze is hergebruik van een fabrieksterrein mogelijk, zowel programmatisch als procesmatig?

Het transformatieboek reikt de ingrediënten aan om te komen tot een eerste aanzet inzake het hergebruik van het industrieel erfgoed. Aan alle betrokkenen wordt gevraagd om alle kennis, kunde en middelen aan te wenden om de inspiratie die het industrieel erfgoed heeft gegeven in haalbare projecten om te zetten opdat de echo mag worden gehoord.

Inleiding

Charles Theodoor Stork kan met recht de grondlegger van de industriestad Hengelo worden genoemd. De verlichte ondernemer startte in 1867 een machinefabriek, die niet alleen zou uitgroeien tot een groots imperium, maar tevens een integrale ruimtelijke en sociale invloed op het stedelijk leven zou uitoefenen. Naast de werkgelegenheid in de fabrieken bepaalden Gebr. Stork en Co. met de bouw van Tuindorp het Lansink de woonomstandigheden voor de arbeiders. Met het Verenigingsgebouw werd een kiem gelegd voor het culturele leven in Hengelo en ook de opleiding van de (potentiële) arbeiders werd intern geregeld in de fabrieksschool (Wilhelminaschool). Daarnaast was Stork vernieuwend op het gebied van een corporatie, doktersfonds, pensioenen en de Hengelose fabrieksbode. Het bereik van het bedrijf Stork en de wortels ervan in het plangebied is daarom groter dan op het eerste (technisch-bouwkundige) gezicht zou worden vermoed.

Dit is aanleiding geweest om de brede betekenis van Stork te willen integreren in het programma, de ruimte en het planproces van de herstructurering van het fabrieksterrein van Stork en Dijkers. Het Masterplan Hart van Zuid gaat uit van een stapsgewijze transformatie van het circa 70 hectare grote terrein van Stork en Dijkers als een monofunctioneel industrieel complex naar een multifunctioneel stadsdeel. Een vernieuwende en brede visie op het hergebruik van het grote areaal aan industrieel erfgoed past daarbij.

Tendenzen in hergebruik

‘Waardering van het tumultueuze en soms frustrerende industriële verleden is in de loop der jaren fors toegenomen. Het publiek is nu net zo geïnteresseerd in monumenten van bedrijf en techniek als in andere monumenten.’ aldus drs. A.L.L.M. Asselbergs directeur RDMZ. De fysieke gevolgen van deze toegenomen interesse laten zich grofweg vertalen in een tendens van rigoureuze sloop via monumentaal behoud naar dynamische transformatie. De focus lijkt zich daarbij sinds IBA Emscherpark en de Amsterdamse Westergasfabriek te verschuiven van het losse object naar de contextuele geschiedenis. De stedenbouwkundige strategie richt zich daarbij steeds meer op mogelijkheden voor substitutie van het oude door het nieuwe.

Bij de transformatie van een beladen industrieel gebied als Stork/Dijkers is het de kunst om het bestaande ‘verhaal’ van de locatie door te vertellen, en tegelijkertijd een nieuwe wending te geven. Deze kunst is overigens ook van belang omdat het gebied in de loop der jaren sterk is getransformeerd, en daarom over relatief weinig ‘monumenten in enge zin’ beschikt. Gezien enkele zware fundamenten en constructies in het fabriekscapex, lijkt het bovendien een pragmatische keuze om hergebruik van bepaalde bouwkundige delen ook om economische redenen in het planproces te integreren.

Doelstellingen

Doelstelling is om het cultureel erfgoed van Stork en Dijkers zo sterk en breed mogelijk geïncorporeerd te hebben in het geleidelijke planvormingsproces, zonder dat het diezelfde planvorming in de weg staat. Aansluitend op en verdergaand dan voorgaande tendenzen in het hergebruik, wordt gepoogd een ‘gelaagd verhaal’ op te bouwen en te incorporeren in stad en proces.

Een parallelle doelstelling is een publieke bewustwording van de kwaliteiten en de kansen van een geïntegreerde transformatie van het Stork/Dijkers-complex met een uitstraling naar de hele Twentse industrie en bedrijvigheid.

Door middel van een multidisciplinaire benadering is het hergebruikthema zo breed mogelijk in beeld gebracht: cultuurhistorisch, stedenbouwkundig, bouwkundig en architectonisch.

Ankerpunten en aanbevelingen voor industrieel erfgoed

Versterken gelaagde, complexe samenhang van het gebied:

Het Stork en Dijkers terrein in Hengelo is een van de grootste en meest grootschalige historische fabrieksterreinen van Nederland, dat nog in bedrijf is. Het gebied kent daarom een unieke representatieve waarde op nationaal niveau. Naast de grootschaligheid van productiehallen is eveneens de organisatie rond het spoor en de complexe processamenhang tussen gebouwen kenmerkend. Herontwikkeling van het terrein staat daarom in het teken van een daarbij passende wijze van hergebruik van dit industrieel erfgoed.

Het Storkterrein ontwikkelen van eiland tot schakel in de stad:

Stork had een bijzonder grote rol in de ontwikkeling van Hengelo, zowel in economisch als sociaal opzicht. Het thans geïsoleerde Storkterrein wordt economisch en infrastructureel ontwikkeld als schakel in de stad. De historische sociale rol van Stork (tuindorp, pensioenfonds) wordt benadrukt door voor de directe omgeving ondersteunende voorzieningen op te nemen in het plangebied.

Versterking van de ruimtelijke structuur en het karakter van afzonderlijke elementen:

De structuur van industriestraten en spooreplacement benutten en waar mogelijk versterken. Het handhaven van het schaalcontrast tussen productiehallen en de omgeving. De herinterpretatie van de karakteristieke productie ensembles in herkenbare deelgebieden met portiersloges en afscheidingen. Het verbeteren van de zichtbaarheid en toegankelijkheid van losse waardevolle objecten.

Hergebruik van objecten stimuleren:

Uit de bouwhistorische inventarisatie van het gebied blijkt dat het gebied een groot samenhangend stelsel van gebouwen is. Desondanks zijn er enige gebouw(del)en opvallend in verschijningsvorm, structuur of constructie. Nader onderzoek naar de waarde van en de specifieke economische en technische hergebruiksmogelijkheden is dringend gewenst.

De dynamiek, de complexiteit en het transformatieproces als leidraad :

Omdat het terrein gekenmerkt wordt door een continu proces van veranderingen, is het van belang hergebruik niet te beschouwen vanuit een vermoede reconstructie van een oorspronkelijke situatie. Beoogd wordt om hergebruik op vele verschillende en innovatieve wijzen te bevorderen.

Analyse

I Cultuurhistorie

De Nederlandse machinenijverheid

Industrialisatie

In het midden van de negentiende eeuw vond een grote omwenteling plaats: Nederland werd gemechaniseerd. De stoommachine deed zijn intrede, waardoor in het aanzicht en de cultuur van Nederland grote wijzigingen optraden. Het thuiswerk werd van nu af aan gedaan in de door stoommachines aangedreven fabrieken, voor transport en bemaling was men niet langer afhankelijk van de wind.

De meeste ondernemers van deze nieuwe fabrieken kochten hun machines in België en Engeland, bakermat van de industrialisatie. Ook personeel werd, vanwege de specifieke ervaring met deze machines, aanvankelijk uit deze landen gehaald. Nederland had in de mechanisatie, maar vooral in de productie van machines, een grote achterstand, en dat zou lange tijd zo blijven.

Reparaties

In 1850 waren er in Nederland een tiental machinefabrieken, die samen rond de 1.000 mensen in dienst hadden. De belangrijkste waren ontstaan vanuit de scheepvaartbranche. De meeste Nederlandse metaalbewerkers voerden alleen reparaties uit van de buitenlandse producten. Slechts een enkele fabrikant waagde zich zelf aan het ontwikkelen van machines. De Deventer ijzergieterij Nering Bögel en de Haarlemse fabrikant Hendrik Figeë maakten hiermee een voorzichtige start.

De Nederlandse fabrieken konden de concurrentie met de buitenlandse leveranciers aan vanwege het persoonlijke contact tussen fabrikant en afnemer. De machinebouw vergde maatwerk en vereiste veel overleg. Het afzetgebied van de meeste machinefabrieken bleef daarmee vaak beperkt tot de eigen regio. Toch zou een aantal fabrieken uitgroeien tot producent van veelgevraagde machines.

Machine-industrie in regio's van Overijssel

In de omgeving van Kampen en Zwolle ontwikkelde de metaalindustrie zich uit de scheepsbouw. Rondom Deventer waren aanvankelijk hoogovens gelegen, maar de productie van ruwijzer werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gestaakt. Wel kwamen hieruit de ijzergieterijen in Deventer en de Gelderse Achterhoek voort. In Twente waren veel textiel fabrieken, die hun machines uit het buitenland betrokken. Kleine bedrijfjes hielden zich aanvankelijk bezig met de reparaties aan deze veelal Engelse machines.

Uit ijzergieterijen in Zwolle, Deventer en Kampen ontstonden in het midden van de negentiende eeuw ook machinefabrieken. Deze bedrijven begonnen met een plaatselijke afzetmarkt, zoals de bouw van machines voor het in de betreffende regio vervaardigen van bakstenen, sigaren en vleeswaren. Door schaalvergroting, verouderde productiewijzen of een veranderende markt verdwenen deze machinefabriekjes.

In de textielstad Enschede waren er aan het einde van de negentiende eeuw zeven machinefabrieken: de Wed. H.W. de Bruyn, A. Sanders & Zonen, Sepp & Co, G.B. Sanders & Zoon, Tattersall en Holdsworth, Thole en K. Laarhuis. De fabriek van Sanders hield het het langste vol, de andere zijn inmiddels al lang verdwenen.

Eén van de bekendste Nederlandse ijzergieterijen, naast de Haagse gieterijen, was de machinefabriek J.L. Nering Bögel & Co te Deventer. Ontstaan in 1796 kreeg het bedrijf in 1850 de naam, waaronder het vele zaken fabriceerde, zoals straatmeubilair en hekwerken. De NV Deventer IJzergieterij en Machinefabriek kwam door de crisis van 1929 in moeilijkheden en moest in 1932 haar deuren sluiten. Vulcanus in Vaassen sloot als een van de laatste haar deuren. De gebouwen van DRU in Ulft worden thans herbestemd.

Eigen productie

Op verschillende terreinen slaagde de Nederlandse machinenijverheid erin een meederheidsbelang op de thuismarkt te verwerven. Rond 1880 was bij voorbeeld meer dan de helft van alle stoomketels en -machines in Nederland van binnenlandse makelij. Met name ook op het -zeer Hollandse- gebied van de polderbemaling werd winst geboekt.

Scheepswerven kochten meer Nederlandse machines, en door de aanleg van de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal deden de baggeraars bestellingen in eigen land. Ook volgden er buitenlandse opdrachten binnen.

De grootste bedrijven binnen de machinebranche waren de scheepswerven en de fabrieken van stoomketels en machines voor suikerraffinage. De eerste waren vanwege het water te vinden in het westen van het land, de laatste waren daaraan minder gebonden. De afzetmarkt was voor veel bedrijven groter geworden door de aanleg van het spoor en de spoorwegen zorgden zelf ook voor opdrachten. Spoorwegmaterieel werd vervaardigd te Amsterdam, trams in Breda. Tot de grootste machinefabrikanten behoorden onder meer de Nederlandse Fabrik van Werktuigen en Spoorwegmateriaal te Amsterdam, de Machinefabriek Breda te Breda, J.T. Nering Bögel en Co. te Deventer, de Utrechtse Machinefabriek v/h E.H. Begemann te Helmond, Hk. Jonker en Zn. te Amsterdam, P.M. Duyvis en Zn. te Koog aan de Zaan en de Gebr. Stork & Co. te Hengelo.

De elektromotor

De jaren tachtig waren ook het begin van de elektrotechnische industrie in Nederland. De eerste fabrieken hadden hun eigen elektrische centrale, pas later kwamen de eerste openbare elektriciteitsbedrijven tot stand.

De introductie van elektro- en verbrandingsmotoren zorgde na 1895 voor een revolutie die zijn weerga niet kende. Door de uitvinding van deze lichte, kleine en gemakkelijke machine kwam de overschakeling naar modernere productiemethoden binnen het bereik van een steeds grotere groep bedrijven.

Philips

In het interbellum kwam de elektrotechnische industrie zeer sterk in opmars. De opvallendste ontwikkeling daarbij was dat de productie van consumptiegoederen die van kapitaalgoederen begon te overvleugelen. Hierdoor kon een fabriek als Philips uitgroeien tot een van de grootse bedrijven van ons land.

Oorlogen en crisis

Mede omdat Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef kreeg het bedrijfsleven ondanks deze donkere tijd een flink aantal opdrachten. Zo bestelde het Ministerie van Oorlog munitie en wapens.

Stork

Het Hengelose Stork produceerde in de Eerste Wereldoorlog torpedokanonnen, munitiewagens, mijnen en granaathulzen. De vraag naar schepen steeg en daardoor ook het aantal te leveren ketels.

Mechanisatie

Na 1918 zette de groei van de machine-industrie door, maar door de beurskrach van 1929 kwam daaraan een einde. In 1932 bereikte de productie haar dieptepunt. De fabrikanten zochten naar middelen om de moeilijkheden het hoofd te bieden. Efficiëntere productie en opvoering van de arbeidsproductiviteit waren de sleutelwoorden. De mechanisering van de branche ging tijdens de crisisjaren vrijwel onafgebroken voort. Verschillende producenten zochten nauwere samenwerking in de hoop op die manier verloren terrein terug te winnen.

Stork

Stork en Werkspoor voegden hun afdelingen voor de constructie van suikerfabrieken samen om de Brits-Indische markt beter te kunnen bewerken.

Om de haast lege orderportefeuilles te vullen, begaven de fabrikanten zich bovendien op nieuwe deelmarkten.

De machinefabrieken trokken profijt van het beleid van mechanisering en rationalisatie van de productie, waarmee men ook in andere sectoren de crisis te lijf ging.

Stork

Stork kreeg geen orders van rederijen meer binnen, en de rietsuikerindustrie, die 35 procent bijdroeg aan de omzet van het bedrijf, plaatste ook al geen orders meer.

Stork voerde daarentegen de productie van dieselmotoren op, waar het vlak voor de crisis mee begonnen was. Tevens kocht Stork nieuwe patenten aan.

1940-1945

Nederlandse machinefabrieken kregen in de tweede wereldoorlog steeds meer opdrachten uit Duitsland, zowel militaire als civiele. Maar door de sterke inkrimping van de scheepsbouw raakten de bouwers van ketels en motoren de scheepswerven als afnemers kwijt. De export overzee kwam uiteraard geheel tot stilstand. Door de stagnatie van de aanvoer van grondstoffen mochten in 1942 geen machines van meer dan 100 kilogram vervaardigd worden. Hierdoor, en door personeelsgebrek door tewerkstelling door de bezetter kwam de gehele productie in het midden- en grootbedrijf vrijwel stil te liggen. De bezetter roofde werktuigen en materialen en bedrijfsgebouwen werden vernield.

De wederopbouw

In de periode van de Wederopbouw kwam de nadruk aanvankelijk op een grote vraag naar reparatiewerk te liggen; de vraag naar nieuwe machines volgde snel. Rond 1950 stond Nederland aan het begin van een periode van ongekende groei. Dit gold bijvoorbeeld voor de elektrotechnische industrie. In het productiepakket van de machine-industrie trad een verschuiving op. Leverde aan het begin van het decennium de bouw van locomotieven het meeste geld op, nu was de vervaardiging van verbrandingsmotoren het belangrijkste, gevolgd door hijs- en transportwerktuigen en machines en apparaten voor de voeding- en genotmiddelenindustrie.

De Nederlandse machinebouwers profiteerden van de liberalisering van het internationale handelsverkeer na de Tweede Wereldoorlog. Grote bedrijven richtten research-afdelingen op en konden het hoofd bieden aan de octrooipolitiek.

Nederland voerde in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een geleide loonpolitiek. Er waren beperkte stijgingen toegestaan, waardoor de productie en het arbeidsniveau op peil kon blijven. De ondernemers in andere industrielanden waren echter -door de stijging van de lonen- veel sterker op besparing van de arbeidskosten gericht. Dit zorgde voor een grotere mechanisering en dus een sterkere voorsprong in technologie. Toen in Nederland de loonvorming in 1963 werd vrijgelaten kwam de machine-industrie in moeilijkheden. In dezelfde periode raakte men ook afnemers kwijt als de Zuidlimburgse mijnen en de Twentse katoenfabrieken. In de periode 1960-1970 vonden fusies en saneringen plaats.

Stork

De oliecrisis van 1973 bracht Stork ertoe zijn gieterijen in Utrecht en Hengelo te sluiten, evenals zijn vestiging voor apparatenbouw in Velsen. Stork Werkspoor Diesel werd afgestoten. Het restant van de apparatenbouw in Utrecht deed het bedrijf over aan een Duitse firma. Bij Holec in Hengelo, fabrikant van elektromotoren, aggregaten en transformatoren, ging de ene na de andere arbeidsplaats verloren. Motorenfabriek Heemaf en Holec-dochter Smit-Transformatoren sloten jaar na jaar met rode cijfers af. 1980 was het slechtste jaar in deze crisisperiode, maar daarna ging het langzaam beter.

Computertechnologie

In de loop van de jaren tachtig zette de hernieuwde groei in andere sectoren in. De introductie van computergestuurde technologieën en hightech industrie betekende een omwenteling voor de hele

bedrijfstak. Nieuwe technologieën werden overal geïntegreerd. De ontwikkeling ging steeds meer in de richting van specialisatie.

De fabricage van eenvoudige machines werd verplaatst naar de zogenaamde lage lonenlanden. Nederland legde zich meer en meer toe op technologisch hoogwaardige producten. In de grotere bedrijven nam in de jaren negentig het aantal werknemers op de research-afdelingen sneller toe dan het aantal mensen dat direct bij het productieproces betrokken was. De universiteiten spelen in deze ontwikkeling een belangrijke rol. De positie van de Nederlandse machine-industrie is hiermee ingrijpend veranderd.

De industriestad Hengelo

Beken en bontwevers

De nederzetting Hengelo ontstond langs de doorgaande weg van Delden naar Oldenzaal, ongeveer op de kruising van de weg van Delden naar Enschede.

Omstreeks 1850 had het nog kleine Hengelo met name een agrarisch karakter. De boeren verbouwden in hoofdzaak aardappelen en rogge. De essen werden doorsneden door beken, die zorgden voor de aanvoer van water, waardoor de lager gelegen akkers bevoeid konden worden. Op de woeste gronden werd het vee geweid. Door de schrale grond bracht het boerenbestaan vaak niet voldoende op.

De boeren moesten met name in de winter daarom extra inkomsten verwerven. Ze deden dit door thuis linnen te gaan weven.

Door het gebruik van betere garens konden ook fijnere weefsels worden gemaakt. Hengelo werd zo bekend vanwege zijn bontwevers. De aanwezigheid van geschoold personeel en van schoon water in de beken zouden twee belangrijke factoren vormen voor de ontwikkeling van Hengelo als industriestad. Daarnaast was er de aanleg van het spoor, die de ontwikkeling van Hengelo een belangrijke stimulans gaf.

De spoorweg

Voor de ontwikkeling van Hengelo is het spoor van zeer grote betekenis geweest. De aanleg van een spoorlijn naar Duitsland, met een halteplaats in het Duitse Ibbenburen, was met name van belang voor de aanvoer van kolen. C.T. Stork, H.P. Gelderman en S. Salomonsen waren promotors vanuit Hengelo voor deze nieuwe infrastructuur. In 1865 werd Hengelo een spoorwegknooppunt.

Dit bracht de textielindustrie, die in het begin van de vijftiger jaren van de negentiende eeuw in Hengelo was opgericht, in een stroomversnelling. De textielnijverheid werd in het kielzog gevolgd door de machine-industrie.

De katoenindustrie

Terugslag en ontwikkeling

De ontwikkeling van Hengelo en Twente, dat nog nauwelijks geïndustrialiseerd was, werd tijdelijk geremd door de katoencrisis ten gevolge van de Amerikaanse burgeroorlog. Twente was van oudsher een centrum voor de katoenspinnerij. Dit werd nog gestimuleerd door Koning Willem I, die in 1833 de Enschedese Katoenspinnerij oprichtte. Zijn fabriek ging echter, net als vele andere, ten onder als gevolg van de economische malaise. Grondstoffen waren nauwelijks meer te krijgen. Ook de handwevers in de verschillende gemeenten moesten stoppen met hun werk. De weverijen halveerden hun productie.

Nieuwe initiatieven waren echter ook op handen, en die betroffen met name de bedrijfsvoering. Gedwongen door de malaise kwam een efficiënte productie bovenaan te staan. Eén van de mogelijkheden was koppeling en concentratie van de bedrijvigheid. De vestiging van nieuwe, grote fabrieken, zou bij een opbloei mogelijk worden, mits er gunstige locaties voorhanden zouden zijn. Vanuit de overheid werd, ter voorkoming van de afhankelijkheid ten opzichte van het buitenland, de oprichting van 'inlandse spinfabrieken' sterk bepleit. En Hengelo zou één van de belangrijke grote fabrieken in deze nijverheidstak gaan huisvesten.

De intrede van Stork in Hengelo

De eerste telgen uit het geslacht Stork die zich op Hengelo richtten waren Charles Theodoor Stork en zijn broer Jurriaan Engelbert Stork. Beiden hadden kleine weverijen; de weverij van de laatste stond in Oldenzaal. Omdat er onvoldoende stromend water was richtte hij in 1854 in Denekamp een ververij op. De thuiswevers maakten bonte goederen, maar vanwege het gebrek aan goed personeel en de behoefte aan goed water gingen de broers op zoek naar een betere locatie, waar beide

bedrijven konden worden samengebracht. In 1855 werd het bedrijf daarom naar Hengelo verplaatst. In Hengelo waren meer vakbekwame bontwevers en de Hengelose beken zorgden voor zuiver water. De Hengelose 'bontjes' waren toen al een vermaard product. Na een bezoek aan Koning Willem III kreeg de fabriek van C.T. Stork & Co. het predikaat 'Koninklijke Weefgoederenfabriek'. Er was toen ook sprake van een 'stoomweverij'.

De NKS

In 1865 werd in Hengelo de eerste spinnerij opgericht: de Koninklijke Nederlandsche Katoenspinnerij ofwel de NKS. Oprichter van de NKS was Hendrik Veder. Deze ondernemer was bedrijfsleider bij de in 1860 naast de andere fabrieken opgerichte spinnerij van Stork, Gelderman en Eekhout CV te Oldenzaal. Veder dreef de onderneming met zijn compagnon De Monchy. Aanvankelijk zouden zij beiden eerst de bestaande spinnerij in Oldenzaal overnemen. Uiteindelijk wilden beiden toch voor zichzelf beginnen en gingen zij op zoek naar nieuwe locaties langs het spoor. Hoewel er een groot voordeel zat aan de nieuwe locatie in Hengelo was er ook een heel groot nadeel. De ondernemers waren de eersten en de enige in Hengelo en moesten dus spinners opleiden of mensen van elders aantrekken.

De geldschietters voor het nieuwe bedrijf kwamen uit het westen en daarmee hield De Monchy zich bezig. De Fa. Gelderman en de Heer van Twickel waren aanvankelijk de enige plaatselijke aandeelhouders. Pas later volgden de gebroeders Stork.

Veder was zeer beslist over zijn keuze voor de vestiging van een nieuwe fabriek. Hij noemde slechts twee oprichtingsmogelijkheden, die nogal van elkaar verschilden: het westen en Hengelo. Het voordeel dat Veder in Hengelo zag was de kruising van twee verschillende spoorwegen. Als nadeel merkte Veder op dat men in Hengelo het transport over water moest missen.

Familieconnecties

De verschillende fabrikanten hadden niet alleen zakelijke connecties. Ook de huwelijkse politiek zorgde voor nauwe banden tussen welgestelde industriëlen of veelbelovende fabrikanten in spe. Zo huwde Rudolf de Monchy in 1867 met Anna Stork, zuster van de gebroeders die aan de wieg stonden van de Hengelose ijzernijverheid.

De machinefabriek gebr. Stork & Co.

In de jaren zestig kwam er, vanwege de textielindustrie, vraag naar bekwame reparateurs van de machines. Coenraad Craan, de jongste broer van Charles Theodoor Stork, had in Delft gestudeerd en ging met zijn broer naar Zwitserland, Engeland en Schotland om textielmachines te bekijken. In 1859 begon Craan samen te werken met Jan Meyling. Deze was smid in Borne, en samen begonnen ze een reparatiewerkplaats voor textielmachines. Dit bedrijf vormde de basis van de latere machine-industrie.

De officiële start

Coenraad Craan overleed in 1863, en in dat jaar nam C.T. Stork de leiding over van de werkplaats. Meyling stapte in 1865 uit de directie, waarna de nieuwe naam van de fabriek de 'Machinefabriek Gebr. Stork & Co.' werd. De officiële oprichtingsdatum van de nieuwe fabriek was op 4 september 1868. De firmanten waren C.T. Stork, J.E. Stork en H.J. Ekker, en het bedrijf telde 120 werknemers. De werktuigen kwamen uit Luik en Manchester. Er was een draaierij en een gieterij en tevens een smederij, waar Belgische bazen het voor het zeggen hadden.

Toch ging het met het nieuwe bedrijf niet goed. In 1869 alweer wijdde J.E. Stork zich aan de reorganisatie en behoeftte het bedrijf daarmee voor de ondergang. Er moest worden geïnvesteerd. In hetzelfde jaar werd het bedrijf daarom uitgebreid met een ketelmakerij en hiervoor werd een nieuwe werkplaats gebouwd. In 1872 werd de draaierij uitgebreid, waarna in 1873 de honderdste stoommachine werd afgeleverd.

Door de crisis in de katoenindustrie, in 1873, en het feit dat de directeuren gewend waren hun machines in Engeland te kopen legde Stork zich met name toe op de productie van stoommachines voor gemalen en het kleinbedrijf. In 1879 werd de fabriek van Dikkers opgericht, die zich ging richten op de toelevering van onderdelen voor Stork's ketelbouw. In 1898 ontstond bovendien een aparte fabriek van hijswerktuigen, die zou uitgroeien tot een van Stork's grootste onderdelen.

De productie

De stoommachine bleek een product dat alle industrietakken gebruikten, en bleek dus een goede basis voor verdere uitbreiding van het bedrijf. Behalve stoommachines ging men ook pompen vervaardigen voor de bemaling van ons land. Vanaf 1900 breidde het assortiment zich uit; Stork leverde specifieke producten, die vaak in licentie werden vervaardigd. Zo werden er turbines voor zeeschepen vervaardigd, voorzien van tandradoverbrenging; waterturbines volgens systeem Ateliers de Charmilles te Geneve; suikerfabriekinstallaties; centrifugaal- en schroefpompen, polderpompen; compressoren en ventilatoren en natuurlijk stoomketels, en wel van verschillende typen, zoals Cornwall-, Lancashire- en Bouilleurketels. Waterpijpketels werden vervaardigd naar Engels patentsysteem van de firma Babcock & Wilcox. Scheepsketels werden gebouwd voor de voortstuwing van schepen. Verder bouwde men Ruths stoomaccumulatoren, drijfwerk en deed men aan massafabricage voor de export.

Stork werd steeds meer een imperium, het aantal hectaren bebouwd terrein groeide. Zo had men een eigen kopergieterij als onderdeel van de machinefabriek. In de jaren twintig en dertig werden de hijs- en transportwerktuigen en kranen over de hele wereld verkocht en deze zouden uiteindelijk het grootste deel van de omzet gaan bepalen. Met name in de mijnbouw werden veel werktuigen van Stork betrokken. In de jaren dertig richtte het bedrijf zich ook op de vervaardiging van de nieuwe Dieselmotoren. Hiertoe werden patenten verworven op de A.E.G.-Hesselman motoren, die in Duitsland werden ontwikkeld.

De afnemers

In 1925 had Stork een zeer uitgebreide klantenkring. Onder de afnemers bevonden zich behalve de vele particuliere bedrijven ook de stedelijke en provinciale elektriciteitscentrales, een aantal Nederlandse staatsbedrijven, maar ook bedrijven in West-Indië. Daarnaast breidde de fabricage van machines voor de rietsuikerindustrie zich uit en werd geleverd aan bedrijven in Cuba.

Stork had ook een goede voet op eigen bodem gezet wat betreft bemalingsinstallaties. In 1925 waren maar liefst 100 Nederlandse gemalen voorzien van Stork pompen. Binnen de metaalnijverheid was Stork uitgegroeid tot één van de marktleiders, en daarbuiten kon het zich meten met het sterk in opkomst zijnde Philips. Hengelo kende hiermee één van de grootste Nederlandse bedrijven met een van de grootste aaneengesloten bebouwde industrieterreinen van circa 50.000 m².

Stork in jaartallen

- 1855 Oprichting weverij van C.T. Stork & Co. te Hengelo
- 1860 Inzet voor spoorverbinding met Duitsland en west-Nederland
- 1860 Toekenning predikaat 'Koninklijk'
- 1859 Coenraad Craan begint in Borne een reparatiewerkplaats voor textielmachines
- 1865 C.T. Stork neemt de leiding over
- 1868 Oprichting Machinefabriek Gebr. Stork & Co. te Hengelo, met draaijerij, gieterij en smederij
- 1869 Bouw ketelmakerij en werkplaats
- 1872 Uitbreiding draaijerij
- 1873 Bouw 100ste stoommachine
- 1877 Bouw eerste scheepsmachine

- 1878 Gouden medaille Stork-stoommachine op Parijse tentoonstelling
- 1879 Oprichting toeleveringsbedrijf Dikkers
- 1883 Eerste vertegenwoordiger Stork naar Java
- 1887 Eerste suikerfabriekinrichting naar Java
- 1896 De 1000e stoommachine
- 1898 Oprichting Stork-hijsch
- 1901 Uitbreiding fabriek i.v.m. elektrificatie van de steden; bouw nieuwe gieterij
- 1905 Oprichting afdeling stoomturbines volgens Zoelly-systeem, bouw in licentie
- 1908 Agentschap op Cuba
- 1912 De 2000e machine en de 3000e ketel
- 1912 Vergroting ketelmakerij voor scheepsketels
- 1919 De NV Wordt een CV
- 1924 De 3000e machine en de 4000e ketel
- 1928 Uitbreiding hoofdkantoor en gieterij
- 1929 Oprichting CT Stork huishoudschool en oprichting researchlaboratorium
- 1932 Stork-hijsch verhuist naar Haarlem
- 1937 Het jacht 'Piet Hein', dat als huwelijksgeschenk werd aangeboden aan het Prinselijk Paar, werd voorzien van een door het bedrijf te leveren 6000 PK Stork-Dieselmotor.
- 1942 De fabriek gebombardeerd met 29 bommen
- 1954 Fusie met Werkspoor tot VMF, bedrijf telt totaal 20.000 werknemers
- 1961 Stork Hengelo draait verlies
- 1971 Delaval Stork roterende werktuigen
- 1975 VMF Stork NV
- 19.. Holding met werkmaatschappijen over de hele wereld
- 2000 Stork telt x werkmaatschappijen, w.o. Stork Areospace, de voortzetting van Fokker.

De Tweede Wereldoorlog

De binnenstad van Hengelo werd door oorlogsbombardementen bijna geheel verwoest. Van oktober 1942 tot midden april 1943 vielen op de ten zuiden van de binnenstad gelegen Storkfabriek 29 bommen, waardoor grote schade werd aangericht. De schade werd echter hersteld en de productie werd voortgezet. De bezetter wilde bij het vertrek de vitale delen van de fabriek opblazen, maar door het gebrek aan springstoffen op het cruciale ogenblik werd dit voorkomen. Na de oorlog werd het bedrijf voortgezet en de schade hersteld.

Fusies en afsplitsingen

Stork had in samenwerking en fusies een sterke reputatie opgebouwd. Zo ontwierp de Motorenfabriek Thomassen samen met Stork een locomotief-motor voor de Nederlandse Spoorwegen. De fusies in de machinenerij begonnen in 1954, toen de twee Nederlands grootste concurrerende machinefabrieken fuseerden: Stork en Werkspoor. De nieuwe naam werd de NV Verenigde Machine Fabrieken (VMF).

Stork nam in de jaren zestig de kranenfabriek Hensen in Rotterdam over; Werkspoor Utrecht de carrosseriefabriek Hainje in Heerenveen.

Ook de afsplitsing van steeds groter wordende afdelingen van de fabriek was een groot aantal keren aan de orde. Dit begon al met de oprichting van de fabriek van Dikkers, die onderdelen ging leveren aan Stork. Bovenal bleek de oprichting van een (zelfstandige) Stork-Hijsch een gouden zet. Uiteindelijk zou Stork op verschillende plaatsen in Nederland fabrieken kopen, overnemen, saneren en sluiten. Zo was uiteindelijk een zeer groot deel van de grote metaalnijverheid buiten de provincie Overijssel, met uitzondering van de scheepsbouw in Zuid Holland, in handen van de firma Stork.

Steeds meer producten

In 1964 hield een van de directeuren van VMF, ir. A.M. Avéres een inleiding bij een persexcursie naar de Kon. Machinefabriek Gebr. Stork & Co. N.V. te Hengelo. Avéres wees op de splitsing tussen de metaalindustrie en de elektrotechnische industrie. Steeds meer was er sprake van een spreiding in producten en productiemethoden tussen beide industrieën. De machinefabrieken verzorgden voornamelijk zware kapitaalgoederen (bijvoorbeeld dieselmotoren en stoomturbines) maar leverden ook fijnmechanisch werk (zoals veren). Er waren constructiewerkplaatsen en er werden apparaten gebouwd. Stork hield zich bezig met verschillende producten: in de gieterijen werd ijzer, staal en non ferromateriaal verwerkt. Kunststoffen werden verwerkt tot bijvoorbeeld schakelaars en telefoons. Maar ook werden elektronische apparatuur (zoals radar) vervaardigd.

Holding met kernactiviteiten

Sinds 1975 heet de firma de Verenigde Machinefabrieken Stork NV. Het bedrijf wordt omgezet in een holding met verschillende werkmaatschappijen, en is op een groot aantal plaatsen in de hele wereld vertegenwoordigd. De bedrijven die vallen onder het concern hebben soms hele andere namen. In 1992 heeft het bedrijf Stork drie kernactiviteiten, te weten:

- Het vervaardigen van systemen voor de druk- en coatingindustrie
- Het maken van systemen voor de voedselprocessing- en verpakkingsindustrie
- Industriële dienstverlening

In de oudere werkmaatschappijen Stork Ketels en Stork Diesel heeft Stork inmiddels een minderheidsbelang. Het hoofdkantoor van de holdingmaatschappij is inmiddels niet in de bakermat Hengelo gevestigd maar in Naarden.

Andere Hengelose industrieën

Van de industrieën die in Hengelo gevestigd waren zijn de textiel- en metaalindustrie de meest bekende takken. Behalve Stork en Dijkers was er Gietart Machinefabriek & Handelmaatschappij B.V. Dit in 1922 in Almelo opgerichte bedrijf werd in 1935 overgeplaatst naar de Pruisische Veldweg. Naast de weefgoederenfabriek van C.T. Stork & Co waren er in Hengelo omstreeks 1880 nog drie andere grote weverijen: de firma Hulshoff Pol, de N.V. Nederlandsche Katoenspinnerij en de Twentsche Bontweverij. Daarnaast waren er nog andere industrieën als de Twentse Gasfabriek, een bierbrouwerij en een steenfabriek.

Zout

Met de aanleg van het Twentekanaal in 1930 werd de chemische industrie door Hengelo aangetrokken. De in 1918 in Boekelo begonnen zoutwinning belandde in Hengelo. Deze Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) is nu Akzo Zout Chemie.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de haven van Hengelo een belangrijk gebied voor de vestiging van (nieuwe) industrieën. Ook de rijksweg A35 (E30) was belangrijk voor de ontwikkeling van Hengelo.

De elektrotechnische industrie

Net als bij de metaalindustrie werd Hengelo de Overijsselse bakermat van nog een andere industrietak, die nauwe banden had met de metaalindustrie: de elektrotechnische industrie. De aanwezigheid van de textiel- en metaalindustrie stimuleerde deze nieuwe bedrijfstak, die in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw was ontstaan. Elektrotechnisch ingenieur R.W.H. Hofstede Crull (1863-1938) speelde in het Hengelose een zeer belangrijke rol. Door zijn huwelijk met de zuster van G.J.O.D. Dijkers, die zelf was gehuwd met een dochter van Stork en directeur was van een appendagefabriek, kwam Hofstede Crull in de positie om ook een eigen onderneming te beginnen. In 1897 richtte hij met W. Willink de firma Hofstede Crull & Willink op. Het elektrotechnische adviesbureau bouwde later ook machines en eind 1899 nam Hofstede Crull met enkele Hengelose industriëlen het initiatief tot de oprichting van een maatschappij tot het opwekken en leveren van elektrische stroom in de Hengelo. Uiteindelijk onstond de in Hengelo en ver daarbuiten bekende Heemaf, later via een fusie omgevormd tot de Holec.

Er was nog een ander bedrijf in Hengelo op dit gebied actief, en dat was de in 1896 opgerichte firma F. Hazemeyer & Co. Behalve schakelmateriaal, apparaten, SKA-motoren en instrumenten bouwde Hazemeyer in de jaren dertig ook telefoontoestellen voor de PTT en diesel-elektrische uitrustingen voor goederenlocomotieven van de NS. bestelde. Na een fusie met Siemens richtten in 1948 de N.V. Philips Gloeilampenfabrieken, de Herstelbank en de firma R. Mees & Zonen de N.V. Hollandse Signaalapparatenfabriek op.

De sociale gedachte

Al vanaf de oprichting van de eerste fabrieken werd door de familie Stork veel aandacht besteed aan het sociale aspect. Samen met enkele andere grotere bedrijven, zoals de Gist- en Spiritusfabrieken in Delft, was Stork een koploper in de sociale voorzieningen voor de arbeiders. Deze sociale betrokkenheid kwam tot uiting in fondsen, voorzieningen, een eigen bedrijfskrant en de bouw van een aantal sociale voorzieningen

Scholing en cultuur

Aan het einde van de negentiende eeuw werd, vanwege overheidsbemoeienis en de invoering van nieuwe wetten, het onderwijs sterk gestimuleerd. Een gevolg van deze algehele tendens was dat ook het technisch onderwijs vooruit ging. Speciaal voor de techniekbranche was de Polytechnische School van groot belang. Deze leverde ingenieurs af die bij de grotere bedrijven gingen werken als productontwikkelaars. Voor de opleiding van het overige technische personeel werden ambachtsscholen geopend. Stork zelf opende scholen voor de opleiding van het eigen personeel, maar besteedde ook aandacht aan de sociale ontwikkeling. De oprichting van een eigen bewaarschool, naast een fabrieksschool, herhalingschool, vakschool en tekenschool was het resultaat. In 1929 werd, op 2 november, de C.T. Storks school geopend. Deze school voorzag in het geven van huishoudonderwijs aan meisjes, om te zorgen dat meisjes die in de fabriek werkten toch een huishoudelijke kennis zouden opbouwen voor ze in het huwelijk gingen treden.

In 1881 werd een 'Vereeniging tot behartiging van belangen van het personeel verbonden aan de machinefabriek van Gebrs. Stork & Co' opgericht. Veertien jaar later, op 21 januari 1895 opende D.W. Stork het verenigingsgebouw van de machinefabriek. Dit gebouw staat er nog steeds.

Wisselwerking

Het initiëren van een zo sterk sociale beleid van het bedrijf Stork is zeker beïnvloed door Jacob Cornelis van Marken, een persoonlijke vriend van C.T. Stork. Deze was directeur van de Gist- en Spiritusfabrieken in Delft. In 1884-1885 liet hij bij zijn fabriek zelfs een speciale woonwijk bouwen, het Agnetapark. Deze wijk had een ruime opzet met een landschappelijke aanleg. Deze wijk was een eerste voorbeeld voor het latere Hengelose tuindorp. Van Marken nam daarentegen van de gebroeders Stork het idee over van een ziekenfonds en een verzekering en voorzieningen voor weduwen, wezen en bejaarden.

Woningbouw

Al in 1867 werd, bij de vestiging van de nieuwe machinefabriek van de Gebroeders Stork & Co, een naamloze vennootschap gevormd, de 'Hengelose Bouwvereniging'. Deze stelde zich doel 'het gebrek aan goede burgerwoningen te lenigen' door gronden aan te kopen en daarop arbeiderswoningen te bouwen. C.T. Stork was de oprichter van deze NV. Hetgeen veel heeft bijgedragen aan de goede naam van Stork. Het vooruitstrevende sociale beleid van het bedrijf wordt vaak aangehaald en als voorbeeld gesteld. De snelle industrialisatie in de negentiende eeuw zorgde voor een grote trek naar de stad van voornamelijk arme bevolking. Hengelo had aan het eind van de eeuw vijfmaal zoveel inwoners als rond 1850. De meeste moesten maar zien waar men ging wonen. Pas in 1901, met de invoering van de Woningwet werd dit probleem wettelijk opgelost.

Tuindorp 't Lansink

Uit onderzoek was gebleken dat er een belangrijke relatie bestond tussen de productiviteit van de arbeider en zijn leefomstandigheden. Beïnvloed door het voorbeeld in Delft en de geschriften van Engelse en Duitse theoretici besloten de Storken tot de oprichting van een eigen 'tuindorp'. De opdracht was 'door aanleg eener kolonie van goede woningen voor arbeiders en beambten, eene prettige, frissche woonomgeving te scheppen waar elke benauwdheid van smalle straten of eng gebouwde huizen plaats moest maken voor licht en lucht, zulks met een betaalbare huur'.

Zuidwestelijk van de gieterij werd, afzijdig van de vaak heersende westenwind een vijftien hectare groot terrein gekocht. Uitgangspunt was dat de oude bomen, die op het terrein stonden, zouden worden gespaard. Bovendien moest een groot deel van de bestaande wegen en paden worden gehandhaafd. In 1909 werd door de tuinarchitect P. Watzes een stedenbouwkundig ontwerp vervaardigd op aanvraag van de Amsterdamse architect Karel Muller. Muller (1857-1942) was een huisvriend van de familie Stork en werkte bij zijn ontwerp ook met andere architecten samen. L.A. Springer werd ingehuurd voor de tuinaanleg. De eerste fase werd gebouwd tussen 1911 en 1917. In een speciaal gemaakt boekje stonden de verschillende huizen, de typologie en de huurprijzen aangegeven. In principe stond 't Lansink voor iedereen open, maar bij de toewijzing genoot het personeel van de aangesloten bouwverenigingen de voorkeur.

Het karakter van het tuindorp

In 't Lansink zijn de tuinen aanmerkelijk groter dan bij andere wijken uit dezelfde periode. Het dorp lijkt organisch te zijn ontworpen, wat mede is bereikt door de verschillende woningtypen en varianten. Het ontwerp van de tuinstad is duidelijk geïnspireerd op Engelse voorbeelden, wat blijkt uit het centrale plein, de gebogen lanen en de witbepleisterde woningen. Aan het plein werden winkels en een hotel gesitueerd.

Bij de bouw van de tweede fase van 't Lansink (vanaf 1917 tot 1926) werd de zandput, die was ontstaan voor de winning van zand ten behoeve van de eerste fase, vormgegeven. De put werd een vijver en deze werd vanaf ongeveer 1922 ook gebruikt als zwembad. De vormgeving werd ingegeven door het landschapspatroon en de Woolderbinnenbeek diende als overloop.

Kader

Uitvoering van de sociale gedachte in een aantal jaartallen

- 1860 Stork verbindt een fabrieksschool aan zijn weverij
- 1881 Eerste werklieden-pensioenfonds, gesticht door een werkgever
- 1883 Spaarkas voor minderjarigen opgericht
- 1885 Oprichting weduwen- en wezenfonds
- 1867 Oprichting Hengelose Bouwvereniging
- 1886 De 'Hengelose Fabrieksode' verschijnt voor het eerst
- 1899 Bouw van een badinrichting
- 1901 Loon-winstaandeel-regeling wordt ingevoerd
- 1911 Bouw tuindorp 't Lansink
- 1912 Instelling studiefonds door D.W. Stork
- 1913 Stork-Wallerfonds 'voor concerten en ander kunstgenot'
- 1914 Bouw van de Wilhelminaschool
- 1917 Invoering 48-urige werkweek
- 1917 Bouw tweede fase 't Lansink
- 1929 Oprichting C.T. Stork huishoudschool

Samenvattend

Door op het juiste moment de juiste producten te ontwikkelen of in licentie te bouwen wist Stork een voorsprong te verkrijgen, die andere bedrijven nauwelijks konden inhalen. Groot geworden in de stoomketels, groeide de firma uit tot een fabriek waar pompen, motoren en een hele reeks andere producten werd vervaardigd. Stork's productie verschoof van het verrichten van reparaties van (in

het buitenland aangekochte) machines in de textielindustrie naar productontwikkeling en licentiehouderschap. Hierdoor kon men zelf stoommachines gaan bouwen en leveren. Door de opkomst van de elektriciteit en de uitvinding van de verbrandingsmotor verschoof het productiepakket naar machines voor de energieopwekking voor elektriciteitscentrales en de bouw van diesel- en elektromotoren.

Een aparte productielijn vormden de bemalingsinstallaties voor gemalen en de complete rietsuikerfabrieken, waaruit allerlei productgroepen ontwikkeld werden. De export van deze machines naar Cuba en Java legden de basis voor de internationale onderneming die Stork tegenwoordig is. De Hengelose vestiging maakt, hoewel het terrein tot één van de grootste industrieterreinen van Nederland behoort, slechts een deel uit van het totale bedrijf. Toch vormt de huidige 80 hectare de basis van de historie van dit voor Hengelo en Nederland uiterst belangrijke bedrijf.

De firma Stork maakte bovendien naam door de sterke sociale gedachte, die tot uitdrukking kwam in de oprichting van scholen, fondsen en voorzieningen. Behalve een enkel schoolgebouw is met name tuindorp 't Lansink een tastbare herinnering aan deze zeer sociale kant van het bedrijf.

2 Stedebouwkundige context

Stadsontwikkeling

De stadsontwikkeling van Hengelo zou lang niet zover zijn gekomen als C.T. Stork niet had besloten zijn machinefabriek in Hengelo te vestigen. Hengelo bestond rond 1821 uit een dorp van beken en lintbebouwing, waarbij de huisnijverheid van wolwevers een belangrijke bron van inkomsten was. Het heldere water van de beken speelde een belangrijke rol voor het wassen en bleken van de wol. De combinatie van deze geografische factor, en de vaardigheden van de lokale bevolking, waren een belangrijke reden voor het vestigen van de eerste textiel fabrieken in Hengelo (en Twente). De grootste impuls aan de industrialisatie van Hengelo kwam echter door een andere factor. De aanleg van diverse spoorlijnen (staatsspoor en regionale lijnen) leidde ertoe dat Hengelo op een kruispunt van spoorwegen kwam te liggen. Grotere textiel fabrieken hadden hierdoor een goede verbinding met Duitsland en Holland, waardoor zowel aanvoer als afzet op een bovenlokaal niveau konden afspeelen. Machinefabriek Stork vestigde zich direct aan deze lijn (achter het voormalige station van het Gelders-Overijssels Lokaal Spoor (GOLS)). Het bedrijf takte met een breedspoor aan op het spooreplacement van Staatsspoor en GOLS.

Het succes van de industriële revolutie wordt getoont in de exponentiële groei van Hengelo rond 1910. De verder uitbouw van de fabrieken werd rondom de oorspronkelijke fabrieken gedaan. Daarnaast werd voorzien in woningbouw voor het personeel en aanvullende voorzieningen als detailhandel en nutsvoorzieningen. Tuindorp het Lansink is het meest spraakmakende voorbeeld en is in 1910 net buiten het Storkterrein gelegen, in de luwte van de net nieuw gebouwde gieterij.

Rond 1930 is de realisatie van het Twentekanaal een tweede belangrijke ontwikkeling voor Hengelo, waardoor de bedrijven een derde transportmogelijkheid krijgen, na de weg en het spoor. Het Storkterrein vormt via een centraal spooreplacement op het fabrieksterrein als het ware de schakel tussen het spoor en het kanaal.

Ruimtelijk-economische structuur

Anno 2001 kan men spreken van een driedeling in de ruimtelijk-economische structuur van Hengelo (en Twente). De eerste generatie fabrieken zijn tot bloei gekomen dankzij de nabijheid van het spoor. Rondom de haven en het kanaal is de tweede generatie industrie ontwikkeld, waaronder de chemische industrie, en de derde generatie wordt gevormd door de snelweggebonden bedrijfsterrinen. Alle drie de generaties kennen een eigen ruimtelijk-economische karakteristiek, waarbij echter de eerste generatie snel aan het uitsterven is. De spoorgebonden economie neemt niet meer de vorm aan van grote productiefabrieken (gekoppeld aan goederenvervoer), maar van kantoren, leisure, wonen en voorzieningen (gekoppeld aan personenvervoer en de ligging nabij het centrum). Dit is de drijfveer achter de ruimtelijk-economische transformatie van het gebied.

Het Storkgebied is door de oorspronkelijke functionele structuur een eiland in de stad geworden, gescheiden van het openbare wegen- en sporennet van Hengelo. Deze scheiding is echter slechts in fysieke zin merkbaar, voor het overige is de invloed van het bedrijf Stork overal in de stad merkbaar en bepalend geweest. Nu de functionele rol van het Hengelose bedrijfsterrein vermindert, wordt de historisch integrerende (sociale) rol van Stork aangewend voor het fysieke Stork fabriekscomplex. Van een eiland in de stad wordt het gebied een schakel in de stad en het zuidelijk stadsdeel: het Hart van Zuid.

Regionale samenhang

Een thematische samenhang is te vinden in de relatie tussen de oude textiel- en machinefabrieken in de regio. Deze zijn, evenals het Storkterrein bijna alle gelegen aan of nabij het spoornet. Hergebruik van dit industrieel erfgoed kan in een cultureel-recreatief verband worden versterkt.

Naast een thematische samenhang van het hergebruik van historische machine -en textielfabrieken in de regio Twente is er ook een fysiek regionaal verband te leggen via de geplande oost-west lightrailverbinding. De lokale historische fabriekscomplexen als Stork, Holec en het Brouwerijterrein worden dan verbonden met de hedendaagse snelweggebonden werkgebieden Westermaat tussen Borne en Hengelo en Miracleplanet in Enschede. In noord-zuidrichting vormt het Stork fabrieksterrein een schakel tussen de spoorzone en de kanaalzone. Een tweede oost-west koppeling wordt gelegd via het Twentekanaal dat stapsgewijs recreatief kan worden benut. Daarbij kan een relatie worden gelegd met het landgoed Twickel in het westen en met de herontwikkeling van de Enschedese haven in het oosten.

Stedelijke structurerende onderdelen

In de beleving van de Hengeloer heeft het fabrieksterrein van Stork een dubbele betekenis: aan de ene kant bieden markante gebouwen (zoals het halfronde kantoorgebouw en het verenigingsgebouw) herkenningstekens voor het fiere Hengelose bedrijf, aan de andere kant bood het onzichtbare maar zware productieproces redenen tot een zekere afstand en zelfs schrik voor hetgeen achter die muren en poorten allemaal plaatsvond. Vanuit het stedelijk gebied beschouwd hebben objecten van het terrein daarom soms een andere betekenis dan die vanuit het functioneren van het terrein zelf zouden worden toegekend.

Het terrein kenmerkt zich door ensembles van gebouwen die gegroepeerd zijn rond de industriële open ruimte. De ensembles zijn gevormd rond productieprocessen en enkele hadden een ommuurd terrein met een portiersloge als entree. De industriële ruimte was georganiseerd rondom een complex van breedspoor dat aangetakt was op het hoofdspoor en reikte tot de Storkhaven bij het kanaal. De wagons konden via draaischijven direct de fabriekshallen bereiken. Hierdoor waren smalle industriestraten mogelijk, die thans voor een kenmerkend beeld zorgen. Dit spooreplacement vormde de contramal van het stedelijke wegennet, dat geheel rondom dit complex is gelegen. Tussen het gebouwensemble en het spooreplacement vormen restgebieden ruimte voor opslag, manoeuvreren en parkeren.

Ruimtelijk-stedebouwkundig is deze ordening te ontleden in de volgende zeven karakteristieken, die in het ontwerpproces leidend zullen zijn.

1 Schaalcontrast

Het schaalcontrast tussen de forse eenheden van het fabriekscomplex en de omliggende kleinschalige woongebieden zijn kenmerkend voor de lokale situatie en vergroten de herkenbaarheid van het totale plangebied. Zij vormt als het ware het spoor van de strijd / de dans tussen fabriek en woning.

2 Ensembles

De functionele ensembles binnen het complex zoals Stork Hijsch, de Gieterij, de kantoren, de appendagefabriek Dikkers, het Spooreplacement en het Haventerrein kennen elk hun eigen karakteristiek.

Dit palet aan sferen kan verder worden versterkt door de ensembles als deelgebieden herkenbaar te houden en rondom een thema te ontwikkelen.

3 Industriestraten

De industriestraten en spoorlayout vormen de nieuwe dragers voor de infrastructuur, en de openbare ruimte. De kenmerkende orthogonale structuur van de bebouwing geeft richting aan toekomstige ontwikkelingen.

4 Portiersloges

Aangezien het terrein niet openbaar was, fungeerden de portiersloges van het complex als industriële stadspoorten. De (rol van de) toegangspoorten of portiersgebouwen kunnen in ere worden hersteld

op die plekken die in het verleden toegang gaven, maar eventueel ook aangevuld met nieuwe 'bakens' op toekomstige toegangen tot het plangebied.

5 Losse parels

Het gebied wordt vooral gekenmerkt door een samenklontering van (fabrieks)gebouwen, maar daarbinnen zijn enkele bijzondere elementen vrijgehouden. Doel is om de ruimtelijkheid, zichtbaarheid en openbaarheid rondom deze kenmerkende elementen, de 'parels' van het plangebied te vergroten. Dit zijn

- 1 de Brandweerkazerne met het Loc-vulpunt,
- 2 de Wilhelminaschool met het ketelhuis en de koeltorens,
- 3 het Verenigingsgebouw met park.

6 Complexe gelaagdheid

Het terrein is in de loop der jaren zo sterk veranderd, dat er bijna geen 'oorspronkelijk' element meer te vinden is. Hierdoor wordt de permanente wijziging juist de constante kwaliteit. De kenmerkende gelaagde, gestapelde, doorboorde en gekoppelde opbouw van gebouwdelen wordt met name in het noordelijk plangebied zoveel mogelijk gehandhaafd. Deze technisch-pragmatische wijze van transformeren wordt verder in het hoofdstuk 'objecttransformaties' behandeld.

7 Zichtbare verbindingen

De onderdelen zijn niet alleen met elkaar verbonden door de spoorinfrastructuur, maar ook door het samenhangend systeem van stoom- en waterleidingen, loopbuggen en electraleidingen. Deze pragmatische interne functionele koppeling tussen eenheden wordt zoveel mogelijk hergebruikt en opnieuw geïnterpreteerd door in een groeiend netwerk aan loopverbindingen en kabels & leidingen te voorzien met name in het noordelijk deel van het plangebied.

3 **Bouwhistorische opname**

Stork opname

De oorsprong van het huidige fabriekscomplex ligt in de vestiging van een ijzerfabriek achter het station Hengelo in 1868. Kenmerkend voor de eerste aanleg was de vrijstaande situering van de gebouwen, onderling verbonden door spoorrails. Uit de oudste periode zijn slechts kleine onderdelen van gevels en constructies bewaard gebleven, voornamelijk als onderdeel van grotere gebouwen. Door aanzienlijke groei van het complex ontstond aan het eind van de 19e eeuw een onoverzichtelijke samenklontering van gebouwen, enerzijds ontstaan door uitbreidingen van bestaande gebouwen en anderzijds door een compacte uitbreiding in zuidoostelijke richting. Ook werd het voorterrein tussen fabriek en spoor ingevuld. Rond 1900 werd het complex aanzienlijk uitgebreid in zuidoostelijke en noordwestelijke richting. De as van deze beide uitbreidingen bestond uit een nieuwe aftakking van de spoorlijn. Eén van de meest opmerkelijke gebouwen op het terrein is de modelmakerij met watertoren, recent herbestemd als brandweerkazerne. In de jaren twintig en dertig hebben nog diverse uitbreidingen plaatsgevonden, voornamelijk op het bestaand terrein, waardoor weer verdergaande verdichting ontstond. Omstreeks 1953 werd een terrein ten zuiden van de Esrein aangekocht, waar eertijds drukkerij Insulinde was gevestigd. De bestaande bebouwing werd gesloopt, behoudens enkele gebouwen aan de Langelermaatweg. Achter deze gebouwen verrees in de jaren 1958-1968 het grootste gebouw van het complex, de nieuwe pijpenbuigerij. Eveneens in die tijd is het huidige front met kantoorgebouwen tot stand gekomen, waarin oudere elementen zijn gehandhaafd. De meest recente wijzigingen in het complex betreffen vooral herinrichting van gebouwen en (geminimaliseerd) onderhoud aan gevels en daken, zoals het bekleden van gevels met stalen damwandprofielen. Daarnaast zijn voornamelijk kleinschalige gebouwen gerealiseerd.

Dickersopname

De oudste bebouwing van het Dickerscomplex moet uit circa 1900 dateren. De twee voornaamste gebouwen aan de Industriestraat zijn al in 1910 op kaart te vinden: de ijzergieterij en de appendagefabriek. Deze gebouwen getuigen van meerdere verbouwingen en aanpassingen, uitbreidingen hebben nauwelijks plaatsgevonden. Op het terrein aan de zuidzijde van de Esrein zijn vanaf 1930 en vooral in de jaren 50 nieuwe industriehallen gerealiseerd. Voor de appendagefabriek aan de Industriestraat verrees een representatief kantoor. Tot omstreeks 1990 heeft de fabriek gefunctioneerd. Vervolgens zijn de gebouwen overgenomen door de EMGA, die voor alle gebouwen een nieuwe functie heeft gevonden variërend van school tot bedrijfsverzamelgebouwen.

Conclusies uit de opname

Ondanks de grote diversiteit aan gebouwen en de vele aanpassingen aan de gebouwen, vertoont het complex een grote samenhang. Deze samenhang bestaat voor een belangrijk deel uit de lineaire schakeling van de gebouwen langs de twee grote bedrijfsspoorlijnen (T-vormig) over het terrein. Deze samenhang heeft nauwelijks aan herhenbaarheid ingeboet bij de sloop van het overgrote deel van de rails en draaischijven omstreeks 1990. Veel bijzonderheden vinden hun oorsprong dan ook in het beloop van het spoor, zoals bijvoorbeeld de enigszins gebogen vorm van de zuidwestgevel van gebouw 50. nog aanwezige rails in gebouw 35 en het waterservoir voor locomotieven. De onderlinge samenhang van de gebouwen wordt mede ondersteund door de gevelbehandeling, namelijk ijzeren vakwerken met invullingen in baksteen en ijzeren vensters. Opvallend is dat deze traditionele constructiewijze tot in de jaren zeventig van de 20e eeuw werd toegepast. Voor het merendeel van de gebouwen past de kwalificatie 'karakteristiek' of 'representatief' voor een bepaalde periode en/of functie. Bijzonder is echter de grote schaal van het complex. Complexen van een dergelijke omvang zijn in Nederland zeldzaam. Daarnaast zijn er nog enkele individuele gebouwen, die nadere aandacht verdienen.

Dit zijn: gebouw 1, kantoorgebouw uit 1929

gebouw 5, kantoor/magazijn 1928

(gm)

gebouw 7, Verenigingsgebouw	(rm)
gebouw 12b, gebouwen Insulinde	
gebouw 22, betonnen koeltorens	
gebouw 24 interieur ketelhuis	(gm)
gebouw 24 kantoor Arbodienst	(gm)
gebouw 24 schoorsteen	(rm)
gebouw 25 Stork Hijsch	(gm)
gebouw 26 ijzergieterij	(gm)
gebouw 32 waterreservoir voor locomotieven	(gm)
gebouw 40 gebouw met houten sheddaken	
gebouw 41 betonnen fabrieksgebouw Delaval	
gebouw 43 stelplaats	
gebouw 45 voormalig magazijn	
gebouw 50 voormalige ketelmakerij	
Industriestraat 13/15 kantoorgebouw Dikkers	

(gm) = (voorgedragen) gemeentelijk monument

(rm) = rijksmonument

Uit: bouwhistorische inventarisatie Stork en Dikkers: Kamphuis en van der Hoeve

4 Architectonische waardering

Rijksmonumenten

gebouw 7, Verenigingsgebouw Wapen van Hengelo , Berfloweg I
fabriekswatertoren / brandweerkazerne, Lansinkesweg
Wilhelminaschool, Industriestraat 9

Gemeentelijk monumenten

gebouw 24 / ketelhuis STORK, Industriestraat
fabrieksschoorsteen / ketelhuis STORK, Industriestraat

Voorgedragen voor de gemeentelijke monumentenlijst

gebouw 5, kantoorgebouw Industriestraat / -plein
gebouw 24 / portiersloge STORK, Industriestraat
gebouw 25 fabriekshal Stork Hijsch, Industriestraat
gebouw 25 fabriekshal naast Stork Hijsch, Industriestraat
gebouw 26 fabriekshal Stork Gieterij, Lansinkesweg/W.deClerqstraat
gebouw 32 watertorentje stoomlocs STORK, Lansinkesweg
gebouw 30 fabriekshal STORK Drijfwerk, Lansinkesweg

Uit voorstel voor gemeentelijke monumentenlijst

Naam: Hoofdgebouw I.

Oorspronkelijke functie: Kantoor.

Huidige functie: Kantoor.

Bouwjaar en verbouwingen: 1894, 1900, 1907, 1917, 1929, 1949, 1967 en later.

Context: Gekoppeld aan gebouw 2 en 3 en façade van het totale complex ten opzichte van station Hengelo.

Karakterisering: Onregelmatig uit meerdere onderdelen bestaand gebouw met een amorf gegroeide structuur, dat thans een vrijwel rechthoekige vorm beslaat. In de noordwestgevel en in de zuidwestgevel op de binnenplaats zijn fragmenten van de oudste gebouwen (uit 1894 en 1900) te herkennen, namelijk gemetselde gevels met onder meer decoraties in de vorm van spekbanden, boogfriezen op consoles en strekken met sluitstenen. De achterliggende constructies zijn vervangen door beton.

De draagconstructie bestaat voornamelijk uit beton. Voor de gevels zijn gemetselde wanden, houten vliesgevels en prefab betonelementen toegepast.

Interieur-elementen: De decoratie van het trappenhuis en de vestibule is geïnspireerd op de stijl van de Amsterdamse School (1929).

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek naar de voorgevel, het trappenhuis en de vestibule in Amsterdamse-Schoolstijl (1929) is wenselijk.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: geen

Naam: Dienstgebouw (gebouw 5)

Oorspronkelijke functie: Kantoor en magazijn.

Huidige functie: Kantoor.

Bouwjaar en verbouwingen: 1928 en later.

Context: Gelegen op de kop van gebouw 43, maakt dit gebouw deel uit van de façade van het complex. De gebogen gevel volgt de ontsluitingswegen op de noordhoek van het complex,

Karakterisering: Vrijwel rechthoekig gebouw van vijf bouwlagen met een plat dak, voorzien van een kenmerkende gebogen gevel. De draagconstructie bestaat uit beton, vermoedelijk uitgevoerd in het systeem Hennebique. De bakstenen gevels worden geleed door middel van horizontale betonbanden en vensterpartijen. De opbouw op de noordoosthoek vormt een verticaal accent naast de entree. De bovenste verdieping werd eertijds verlicht door middel van een lichtkap.

Interieur-elementen: Sober trappenhuis met hijsvoorzieningen.

Status: Het gebouw is voorgedragen als gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek naar de stedenbouwkundige situering en de architectuur is wenselijk.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Geen.

Motivatiefunctie registratie: Dit kantoorgebouw aan de Industriestraat/-plein is sterk beeldbepalend voor het karakter van de omgeving. Grote mate van gaafheid. Het kent grote verwantschap met de portiersloge en het ketelhuis verderop in de Industriestraat. Daarnaast markeert het aan noordwestelijke zijde de ligging van het industrielandchap.

Naam: Verenigingsgebouw (gebouw 7), "Wapen van Hengelo".

Oorspronkelijke functie: Verenigingsgebouw voor werknemers van Stork.

Huidige functie: Horeca.

Bouwjaar en verbouwingen: 1894, 1938, 1958, 1969 en later.

Context: Vrijgelegen in de (voormalige) verenigingstuin.

Karakterisering: Onregelmatig gebouw in symmetrische opzet in de zogenaamde Chaletstijl. De gevels zijn uitgevoerd in baksteen, vakwerk met baksteen en stijl- en regelwerk met houten delen. In het voorgebouw is het karakter uit 1894 nog goed herkenbaar, zowel in de gevelopbouw als de indeling. De interieur-afwerking is gemoderniseerd. De zaal is verhoogd en vergroot in 1938, waarmee een blokvormige massa tot stand is gekomen. Het verlaagde plafond uit circa 1970, dat aansluit op het balkon, onttrekt ruim 5 meter van de zaal aan het zicht. Desondanks is de interieur-afwerking van de zaal uit 1938 nog te herkennen.

Bij de verbouwingen van 1938 en later zijn aanbouwen tegen het gebouw geplaatst.

Interieur-elementen: In het interieur zijn slechts onderdelen uit de bouwperiode bewaard gebleven, waaronder paneeldeuren en betimmeringen. Uit de periode 1938 zijn nog relatief veel onderdelen bewaard, echter vaak afgedekt door latere plafonds en voorzetwanden. Het trappenhuis uit 1938 (met glaswand) is van belang.

Status: Het gebouw is geregistreerd als rijksmonument.

Aan te bevelen vervolgstappen: -Nader onderzoek naar de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw in relatie met de bedrijfsvereniging van Stork. -Onderzoek naar de oorspronkelijke aanleg van de verenigingstuin.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: De bouwdatum (1894) en de verbouwing (1938) zijn op een gevelsteen weergegeven.

Naam: Insulinde (gebouw 12b) (voormalige zelfstandig complex, in 1953 aangekocht)

Oorspronkelijke functie: Bedrijfsruimte; drukkerij; na 1958 kantine bij gebouw 12A

Huidige functie: Leegstand

Bouwjaar en verbouwingen: Omstreeks 1900 (1911/1912 aangegeven op een plattegrond uit 1973, maar het vermoeden is dat het een hogere ouderdom betreft) en later.

Context: Voormalig zelfstandig complex aan de Langelermatweg, aangekocht in 1953 en daarna deels gesloopt.

Karakterisering: Insulinde is een gegroeid complex van vijf kleinschalige bedrijfsgebouwen van twee lagen met kap (het meest zuidelijke gebouw heeft een plat dak). De constructie bestaat uit geornamenteerde bakstenen wanden en onder andere ijzeren Polonceau-spanten.

Interieur-elementen: De inwendige constructie van het complex Insulinde bevat ondermeer Polonceau-spanten uit de bouwperiode.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek en documentatie van het complex Insulinde valt aan te bevelen in verband met de bijzondere draag- en kapconstructie en de relatief rijke industriële architectuur.

Bijzonderheden en/of verwijzingen:

Het complex Insulinde was slechts voor een zeer klein deel toegankelijk wat de waarnemingen bemoeilijkte.

Uit de gedane constatering kan worden afgeleid, dat hoogstwaarschijnlijk in alle vijf delen vrijwel dezelfde constructie voorkomt.

Naam: Koeltorens (gebouw 22).

Oorspronkelijke functie: Koeltorens.

Huidige functie: Koeltorens.

Bouwjaar en verbouwingen: 1952 (de westelijke) en 1960 (de oostelijke) en later

Context: Geen.

Karakterisering: Twee schaalbetonnen torens (kegelvormig) in een waterbassin.

Interieur-elementen: Inwendig schoepen-systeem voor verspreiden van vallend water. In de westelijke toren is dit systeem vernieuwd, in de andere gesloopt.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek naar de zeldzaamheid van deze koeltorens valt aan te bevelen.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Geen.

Naam: Ketelhuis (gebouw 24).

Oorspronkelijke functie: Ketelhuis.

Huidige functie: Ketelhuis en kantoor.

Bouwjaar en verbouwingen: 1901, 1903, 1918, 1925, 1951, 1961, 1966, 1969 en later.

Context: Als centraal gelegen ketelhuis van groot belang voor de 'aandrijving' van het complex.

Karakterisering: Onregelmatig gevormd gebouw met een gegroeide structuur, dat thans een vrijwel rechthoekige vorm beslaat. De oudste kern bestaat uit een bouwlaag met een zadeldak, gedekt met Friese golfpannen. De beide langsgevels worden geleed door lisenen, onderling verbonden door tandlijsten. Voor het overige zijn de gevels vrijwel geheel ingebouwd.

De uitbreidingen kenmerken zich door de bakstenen gevels met sobere decoraties. Deze ruimten hebben stalen draagconstructies met verscheiden opbouw en structuur. Aan de Industriestraat staat de schoorsteen van het ketelhuis, vermoedelijk uit 1918.

Interieur-elementen: Het interieur van het ketelhuis uit 1901 is voorzien van onder meer een bijzondere wanddecoratie in baksteen en bijzonder vormgegeven spanten (met onder meer getordeerde ijzeren trekstangen). Daarnaast zijn er diverse betegelde wanden.

Status: Het gebouw heeft deels status als Rijksmonument. Het betreft het interieur van het oudste ketelhuis en de schoorsteen.

Aan te bevelen vervolgstappen: Geen.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Opvallend is dat alleen het interieur van het ketelhuis bescherming geniet als rijksmonument. In wezen kan de bouwmassa niet los worden gezien van het interieur.

Naam: Kantoor Arbo-dienst (gebouw 24).

Oorspronkelijke functie: Wasinrichting, portiersloge en dokterspraktijk.

Huidige functie: Kantoor.

Bouwjaar en verbouwingen: 1913 en later.

Context: Het gebouw markeert als tweede hoofdentree de grens van de zuidelijke uitbreidingen (na 1900) van het oostelijk deel van het complex.

Karakterisering: Vrijwel rechthoekig tweelaags gebouw met kap, die bestaat uit een plat dak en schilden. De bakstenen gevels zijn voorzien van diverse decoratieve-motieven zoals boogfriezen en tandlijsten. De kap wordt gedragen op spanten die zijn samengesteld uit gebogen U-profielen. Ter plaatse van de muur staan de spantbenen op gietijzeren consoles. Indeling en interieur zijn recentelijk vervangen.

Interieur-elementen: Geen.

Status: Het gebouw is voorgedragen als Gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Geen.

Bijzonderheden en/of verwijzingen:

De kapconstructie is in zijn vorm verwant aan de (in hout uitgevoerde) Oud-Hollandse kap met gebogen spantbenen, korbeels en dekbalken, respectievelijk standvinken. Mogelijkerwijs is restmateriaal uit het productie-proces op de fabriek toegepast.

Motivatiefunctie registratie: Samen met het reeds beschermde ketelhuis en de Wilhelminaschool, vormt dit object uit stedenbouwkundig opzicht een zeer belangrijk deel van de wand van de Industriestraat.

Daarnaast is de samenhang met de beide te beschermen gebouwen aan de overzijde van de straat (Hysch en naastgelegen pand) erg belangrijk. Object heeft grote mate van gaafheid.

Naam: Montagehal SPM/Stork Hijsch (gebouw 25).

Oorspronkelijke functie: NV Gebr. Stork en Co's, fabriek van Hijschwerktuigen.

Huidige functie: Montagehal.

Bouwjaar en verbouwingen: 1900, 1906, 1915, 1922, 1929, 1953, 1968, 1970 en later.

Context: Gelegen aan de voormalige bedrijfsspoorlijn (oost-westas).

Karakterisering: Vier parallel gelegen hallen, alle naar het zuid-westen uitgebreid. De oostelijke hal met eenvoudige geklonken Polonceau-spanten heeft een gemetselde trapgevel met drie grote vensterpartijen waarvan de bovenbeëindigingen gezamenlijk een segmentboog vormen. Deze hal wordt geflankeerd door lagere aanbouwen. Aan de westzijde sluit een hoge hal aan (circa 1915). De getrapte bakstenen voorgevel wordt geleed door middel van pilasters. Deze hal heeft een sobere staalconstructie. Direct aan de westzijde

grenst een lagere driebeukige hal die in twee fasen tot stand is gekomen (vermoedelijk 1915 en 1922). De oudste fase heeft een getrapte bakstenen gevel met spaarvelden. De jongste fase heeft een stalen vakwerk gevuld met baksteen en grote vensterpartijen. Ook in de stalen draag- en kapconstructie is deze fasering te onderkennen. Daarnaast zijn diverse aanpassingen zichtbaar ondermeer ten behoeve van de spoorlijn.

Interieur-elementen: Wand- en loopkranen uit verschillende perioden. Spoorrails.

Status: De beide oostelijke hallen (gebouwd 1900 & 1915) zijn voorgedragen als gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek wenselijk, aangezien het hier een authentiek en zelfstandig fabriekscomplex betreft, waarin de groei goed afleesbaar is.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: De gevels van de oudste onderdelen hebben een representatief karakter. Er zijn diverse typen constructies aanwezig, waaronder specifieke details, zoals remverbanden voor de loopkranen, aanpassingen ten behoeve van een grotere vrije hoogte (trein) en windverbanden.

Motivatief monumenten registratie: gebouw met grote mate van gaafheid. Van stedenbouwkundig belang vanwege de directe ligging aan de fabrieksspoorlijn. In combinatie met reeds aanwezige monumenten (Watertoren, Ketelhuis, Wilhelminaschool) vormt dit object samen met de andere voorgedragen 'Stork'objecten een goed beeld van het Hengelose industriële landschap ten zuiden van de spoorlijn. Aanwijzing tot monument is enig instrument dat behoud waarborgt.

Naam: Voormalige gieterij, werkplaats STS (gebouw 26).

Oorspronkelijke functie: Gieterij met bijbehorende bijgebouwen.

Huidige functie: Werkplaatsen, sedert circa 1990.

Bouwjaar en verbouwingen: 1902, 1909, 1912, 1916, 1952. 1956, 1958, 1959 en volgend.

Context: Gelegen aan de voormalige bedrijfsspoorlijn (oost-westas).

Karakterisering: Het kern van het gebouw bestaat uit een driebeukige hal en diverse aanbouwen. Het merendeel van de aanbouwen aan de noord-oostzijde behoort bij de oorspronkelijke opzet. De vorm en de constructie van de drie beuken hangen vermoedelijk samen met de oorspronkelijke functies binnen de gieterij. De wanden zijn uitgevoerd in als stalen vakwerken ingevuld met baksteen en vensterpartijen. Gedeelten van de wanden zijn recent vernieuwd respectievelijk bekleed met stalen damwandprofielen. Aan de zuidzijde twee uitbreidingen uit respectievelijk 1916 en 1928, eveneens met staalskelet en wanden ingevuld met baksteen en vensterpartijen. De uitbreiding van 1928 heeft een kap die lijkt op een omgekeerde sheddak-constructie. Mogelijk is deze voor een andere toepassing ontworpen.

Interieur-elementen: Kraanbanen en draaikranen uit verschillende perioden, waaronder een zeldzame geklonken wandkraan en een oude loopkraan in de zuid-oostelijke zijbeuk.

Status: Het gebouw is voorgedragen als gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek is wenselijk, aangezien de gieterij een karakteristiek en zeldzaam voorbeeld is van een dergelijke grote industriehal uit het begin van de 20ste eeuw. Daarnaast zijn er bijzonder aspecten in de constructie mede door versterkingen en aanpassingen.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Aan de constructie van de kraanbanen in de centrale hal is een versterking aangebracht conform het verloop van de krachten (de momentlijn), waarmee zgn. onderspannen liggers zijn ontstaan.

Motivatief monumenten registratie: Dit object bevindt zich aan de linkerkant van de oostelijke as van de spoorlijn en vormt met de reeds beschermde en herbestede watertoren aan deze zijde de entree naar het industriële landschap. Daarnaast is dit object van cultuurhistorische waarde vanwege een duidelijke verbinding, meer nog dan de overige objecten, met het achterliggende Tuindorp 't Lansink. Deze verbinding uit zich in de muur bij het pand Julianalaan 1; deze muur symboliseert de beschermingswand tussen wonen en werken. Grote mate van gaafheid. Beschermde maatregelen voor dit object dienen zich te richten op bouwvolume en (oorspronkelijk) uiterlijk en gebouw specifieke elementen in het interieur (spanten e.d.).

Naam: Stork Drijfwerk (gebouw 30).

Oorspronkelijke functie: Vervaardiging pompen.

Bouwjaar en verbouwingen: --

Context: --

Karakterisering: Pand heeft halve en hele verdiepingen en een voorgevel met middenrisaliet en lisenen. Boven op dak bevinden zich hoekkolommen en origineel opschrift in natuursteenrelief.

Interieur-elementen: --

Status: Het gebouw is voorgedragen als gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Geen.

Motivatie monumenten registratie: Dit object bevindt zich aan het einde van de oostelijke as van de spoorlijn. Vanuit stedenbouwkundig oogpunt van belang omdat het object de grens symboliseert van het industrielandchap in deze richting vormt. Grote mate van gaafheid. De beschermende maatregelen dienen zich bij dit object te richten op de voorgevel.

Naam: Traforuimte/opslagboxen (gebouw 32).

Oorspronkelijke functie: Watertoren, daarna waterstation, opslag, trafo

Huidige functie: Trafo en leegstand

Bouwjaar en verbouwingen: 1902, 1908, 1917, 1956 en volgend

Context: Gelegen aan de voormalige bedrijfsspoorlijn. Het gebouw functioneerde in tweede instantie als watervoorziening voor locomotieven. Vermoedelijk geschiedde de aanvoer van water vanuit de watertoren uit 1917.

Karakterisering: Rechthoekig gebouw, deels eenlaags en deels tweelaags met plat dak. Dit gebouw is in twee fasen tot stand gekomen, zo valt op te maken uit het metselwerk van de gevels. In het oudste deel bevinden zich nog vensters uit de bouwtijd (1902). Tegen de zuidoost-gevel staat nog een kleine aanbouw met een plat dak. Een gedeelte van het gebouw is uitgevoerd als toren van vier bouwlagen. Dit is de watertoren uit 1908. Na de bouw van de nieuwe watertoren in 1917 vond herbesteding plaats tot watervoorziening voor locomotieven. De draagconstructie en gevels hiervan bestaan uit gewapend beton. Aan de noord-oostzijde en de zuidwest-zijde bevinden zich uitkragingen.

Interieur-elementen: Niet toegankelijk.

Status: Het gebouw is gemeentelijk monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek nodig in verband met de grote zeldzaamheid.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Oorspronkelijk bevonden zich honderden van deze waterreservoirs voor het vullen van locomotieven in Nederland; daarvan zijn slechts enkele behouden.

Motivatie monumenten registratie: Object heeft een grote cultuurhistorische waarde vanwege de functie die het in het verleden had. Het is een zeldzaam object omdat het noig als enig object in de stad herinnert aan het tijdperk van de stoomlocomotieven.

Naam: Magazijnen Bieze Stork (gebouw 40).

Oorspronkelijke functie: Magazijn.

Huidige functie: Opslag en trafo.

Bouwjaar en verbouwingen: 1915 en later, onder andere 1952 en 1957.

Context: Geen.

Karakterisering: Vrijwel rechthoekig gebouw, betsaande uit een aantal rechthoekige loodsen van verschillende ouderdom. De gevels zijn opgetrokken in baksteen. De constructie bestaat uit bakstenen wanden, ijzeren onderslagen en houten vakwerkspanten. De spanten van de sheddaken verschillen in opbouw en constructie, hetgeen wijst op faseverschillen in de bouw en diverse aanpassingen/herstellingen. Hieronder bevinden zich enkele onbekende typen. Het oudste type sheddakspant is opgebouwd uit handmatig bewerkt naaldhout. Tegen de zuid-westgevel staat een éénlaagse aanbouw met betonnen dak. Dit gebouw bevat traforuimten.

Interieur-elementen: Geen bijzonder.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek van de constructie met houten sheddaken is wenselijk, gezien het bijzonder karakter hiervan.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Het gebouw was tijdens bezoek niet geheel toegankelijk.

Naam: Kantoor DLS/Bieze Stork (gebouw 41).

Oorspronkelijke functie: Kantoor, werkruimte.

Huidige functie: Kantoor.

Bouwjaar en verbouwingen: ca. 1900, 1924 en later.

Context: Geen.

Karakterisering: De kern van gebouw 41 is een rechthoekig drielaags fabrieksgebouw, waarvan de constructie geheel in beton is uitgevoerd. De gevels bestaan ook uit beton; de vensters zijn recent vernieuwd. De voorgevel aan de Industriestraat heeft een kroonlijst met tandlijst. Tegen de noord-oostzijde staan een tweelaags kantoorgebouw (circa 1950) en een drielaags dwarsvleugel. Het kantoorgebouw heeft bakstenen gevels met houten vensters. De dwarsvleugel heeft eveneens bakstenen gevels. De vensters zijn vernieuwd. Tegen de zuid-westzijde van de drielaags fabriek met de betonconstructie staan een hoog tussenlid (drie lagen met plat dak) en een éénlaags fabriekshal. De bakstenen gevels van de éénlaagse hal worden geleed door

pilasters. Bij de plaatsing van een tussenvloer (omstreeks 1990) zijn nieuwe vensters geplaatst. Bij die renovatie zijn inrichting en afwerking van het complex vernieuwd.

Interieur-elementen: Eenvoudig trappenhuis met stalen leuningen.

Status: Het gebouw is geen geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek van de fabriek met de drielaags betonconstructie is wenselijk, omdat dit gebouw karakteristiek voor de bouwperiode is.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Oorspronkelijk was gebouw 40/41 een zelfstandig fabriekscomplex: Bieze Stork.

Naam: Stelplaats DLS (gebouw 43).

Oorspronkelijke functie: Stelplaats, draaierij, smederij, magazijn, electriciteits-centrale en andere.

Huidige functie: Stelplaats.

Bouwjaar en verbouwingen: 1872, 1878, 1887, 1897, 1898, 1911, 1922 en later.

Context: Gelegen aan de noord-zuidas van het complex, behorend tot de oudste kern.

Karakterisering: In de lengte gegroeide hal, met verschillende hoogtes en opbouw en een grote diversiteit aan ijzeren en stalen constructies. De oudste kern bevat ijzeren kraanbaan-liggers (gedateerd 1875, 1880, 1881, 1883 en 1884) en gietijzeren consoles. De oudste gevels zijn traditionele dragende bakstenen wanden, versierd met onder meer gele baksteen. Deze gevels corresponderen niet meer met de huidige constructie. Voor het overige zijn er stalen vakwerken met bakstenen vullingen en vensters. Recent bekleed met stalen damwand-profielen. Een gedeelte van de hal is na een brand in 1978 hersteld.

Interieur-elementen: Diverse kraanbanen met loopkranen, waaronder een uit 1921 en diverse wandkranen.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek wenselijk vanwege de ontwikkeling van het complex (zichtbaar in de verschillende constructies en voorzieningen) en als karakteristiek voorbeeld van een machinehal.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Twee dwarse kraanbanen met onderspannen staal liggers.

Naam: Mijnschacht gebouw 45).

Oorspronkelijke functie: Gieterij, ketelmakerij.

Huidige functie: Magazijn.

Bouwjaar en verbouwingen: 1881, 1884, 1890, 1891 en later.

Context: Gelegen aan de noord-zuidas van het complex, behorend tot de oudste kern.

Karakterisering: In de lengte geschakelde hallen van diverse opbouw en constructie. Grotendeels ingebouwd tussen andere hallen. De draagconstructie bestaat geheel uit ijzer, de lichtkappen voor het merendeel uit hout. Diverse aanpassingen ten gevolge van de koppeling van de verschillende hallen en de versterking van kraanbanen. De gevels zijn deels uitgevoerd in baksteen, deels een staalskelet gevuld met baksteen. Een gedeelte van het muurwerk is mogelijk vernieuwd na oorlogsschade. Bij renovaties zijn delen van de constructie vernieuwd.

Interieur-elementen: Diverse kraanbanen met loopkranen, waaronder een uit 1911 en een uit 1925.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Geen.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Geen.

Naam: Ketelmakerij STQ (gebouw 50).

Oorspronkelijke functie: Ketelmakerij.

Huidige functie: Ketelmakerij.

Bouwjaar en verbouwingen: 1912, 1913, 1916, 1919, 1939, 1951, 1959, 1968, 1970 en later.

Context: Gelegen aan de voormalige bedrijfsspoorlijn (oost-westas)

Karakterisering: Het westelijke deel bestaat uit een hoge hal uit 1913, in 1968 voorzien van een nieuwe kraanbaan en in de lengte uitgebreid. Direct ten oosten daarvan sluit een in fasen tot stand gekomen uitgestrekte werkvloer aan. Deze is overkapt met een lichte staalconstructie op kolommen. De opdeling in beuken hiervan wordt gemarkeerd door de reeksen kraanbanen. Ondanks de gefaseerde uitvoering vertoont de constructie een grote eenheid. Het gebouw wordt aan de oostzijde afgesloten door hallen uit de jaren '60. De gevels zijn uitgevoerd in een staalskelet gevuld met baksteen.

Interieur-elementen: Diverse kraanbanen met voornamelijk recente loopkranen.

Status: Het gebouw heeft geen status als geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek, voornamelijk de afleesbaarheid van de ontwikkeling verdient daarbij de aandacht. Ondanks de verschillende fasen is een ruimtelijk samenhangend beeld ontstaan.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: De zuid-westgevel volgt in zijn verloop het gebogen tracee van de voormalige bedrijfsspoorlijn.

Naam: Kantoorgebouw Dijkers (Industriestraat 13/15)

Oorspronkelijke functie: Hoofdkantoor.

Huidige functie: School ROC-ON.

Bouwjaar en verbouwingen: Circa 1950 en later.

Context: Representatief front van het complex.

Karakterisering: Het voormalige hoofdkantoor is een vrijwel rechthoekig gebouw van vier bouwlagen met een plat dak, waarvan de bovenste bouwlaag terug ligt. Tegen de achtergevel sluit een rechthoekige hal met sheddaken aan. Deze hal is recent heringedeeld.

De voorgevel van het kantoor bestaat uit een betonskelet met baksteenvulling en stalen ramen. Het merendeel van de ramen is recent vervangen in kunststof. De bovenste verdieping ligt terug en bestaat uit gekoppelde vensters. De koppen van het gebouw worden geaccentueerd door trappenhuizen met gemetselde gevels. De draagconstructie is geheel uitgevoerd in beton. De indeling en het interieur zijn voor het grootste deel vernieuwd, behoudens de trappenhuizen, centrale hal en enige gangen. Het hoofdtrappenhuis wordt verlicht door een betonnen raampartij met een geometrische indeling in de achtergevel

Interieur-elementen: Diverse interieur-elementen uit de bouwtijd, waaronder de natuurstenen vloer van de centrale hal met windroos. Verder is de interieur-afwerking van de directiekamer vrijwel compleet.

Status: Geen geregistreerd of voorgedragen monument.

Aan te bevelen vervolgstappen: Nader onderzoek naar de betekenis van dit gebouw in de na-oorlogse architectuur is gewenst. Hierbij wordt gedacht aan een inventarisatie van wederopbouw-architectuur in Hengelo.

Bijzonderheden en/of verwijzingen: Geen.

Hergebruik

5 Programmatisch hergebruik

Programmatisch hergebruik focust op het oorspronkelijk gebruik van een gebouw . Gerealiseerde voorbeelden hiervan zijn bv. een restaurant in een voormalige kantine of een kuuroord in een voormalig ziekenhuis. Het oorspronkelijk programma van het Stork/Dickers terrein is sterk gevarieerd geweest en is te rangschikken in drie onderdelen: productie, transport en (personeels) voorzieningen. Door naar de moderne gebruiksvarianten te zoeken van deze oude (en vaak verdwenen) functies wordt niet zozeer een Stork-gebouw maar eerder een typerend Stork-programma gerecycled. Dit kan sterk in relatie worden gebracht met wenselijke leefstijl-indelingen, thema's en doelgroepen. Het plan voor Hart van Zuid kent meerdere thema's waaromheen transformaties plaatsvinden zoals: Crafts, Culture & Industry, New Stork City, Community College, het Dickers Park. Hiernavolgend worden de verschillende programmathema's: productie, transport en voorziening uiteengezet.

Programmathema's

Van de onderdelen van Stork/Dickers worden de moderne equivalenten gezocht. De locatie van de oude programma-onderdelen is in de loop der jaren steeds gewijzigd waardoor hergebruik op een bepaalde plek is in principe niet zo relevant. De programmatische onderdelen kunnen echter een goede aanleiding zijn voor het verduidelijken van een specifiek thema in het masterplan. Vier thema's zijn hierbij gedefinieerd:

- Craft, culture & industry rond het Dickerscomplex
- Community College rond de Brandweer
- Dickers Park rond de oude Stork-spoorlijn
- Werkstad New Stork City op het kerngebied van Stork

De productiegerichte functies vinden logischerwijze voornamelijk een plek rond het Craft&Industry-thema (zie volgende paragraaf).

De transportgerichte functies en voorzieningen zijn voor alle thema's in het gehele gebied structurerend. Daarbij is het vooral interessant elementen als stations, entrees en informatiepunten een goede structurerende plek te geven in het gebied, gekoppeld aan een integraal net van infrastructuur. Dit net wordt hoofdzakelijk gevormd door hergebruik van de oude spoorlijn als HOV-lijn. Hergebruik en voortzetting van de bovengrondse kabels en leidingen is interessant voor een eigen verlichtings-en sprinklerinstallatie.

De personeelsgerichte functies spreiden zich uit over de verschillende gerichte thema's, met een nadruk op het Community College en het Dickers Park, aangezien daar potentieel functies aanwezig zijn die een publieke rol kunnen vervullen (restaurant, bakker, gerieftuin, sauna, stomerij etc.).

Overzicht oorspronkelijke functies en hedendaagse equivalenten

Productie 1900

Gieterij
Mallenmakerij
Smederij
Straal-en verfloods
Pompenmakerij
Hijsch
Pijpenbuigerij

Productie 2000

Glasblazerij, Sampling
Moulding, Vormgeving
Edelsmid
Precision painting, Autohobby
Electronica en Informatica
Transportbedrijf
Bouwmarkt, Loodgieterij

Montagehal
Modelmakerij
Kantoor
Laboratorium

Robotisering
Virtuele maquettes, Precisiemodellen
Home offices, Mobile office
Experimentele kunst, Innovators

Transport en voorziening 1900

Paardenstallen
Ketelhuis, schoorsteen
Koeltorens
Brandweer
Watervulpunt locs
Spoorlijn
Bovengrondse leidingen
Portiersloge

Transport en voorziening 2000

Garage, Fietsenstalling
Servers, Centrale
Ventilators, Airco
Watersysteem
Benzinestation, Bar, Station
HOV-lijn, Glasvezel
Gebiedssprinkler, Verlichting
Informatiepunt, Telecomcentre

Personeelsvoorzieningen 1900

School
Kantine
Jongenstuin
Medische dienst / EHBO-post
Zwembad
Verenigingsgebouw
Wasserij

Personeelsvoorzieningen 2000

Cursuscentrum, Community College
Restaurant, horeca, bakker
Park, Gerieftuinen
Medisch cluster, verpleging
Badhuis, Sauna
Congrescentrum
Stomerij, facilitaire diensten

Productie: Crafts, culture & industry

Twente staat bekend om de traditionele en moderne industrie, waarvan de basis wordt gevormd door textiel en staal. Na de jaren zeventig crisis krabbelt Twente overeind met een sterke moderne industrie gekoppeld aan een internationale transportader, een eigen areaal aan spinoff-bedrijven alsmede een technische universiteit. Het Community College wordt geclusterd op het Storkterrein, en vormt daarmee een belangrijke onderwijskundige krachtenbundeling van Twente op het gebied van techniek, economie en facility services. Op het Storkterrein komen daardoor oude industrie, opleiding en nieuwe kantoren bij elkaar die een sterke potentiële economische spinoff vormen. Deze worden echter pas verankerd als gezocht wordt naar een sterke culturele kern. Met Crafts, Culture & industry wordt deze gezocht in een niche van de meer cultureel georiënteerde industrieprocessen, die dragend kunnen zijn voor een broedplaats in Hart van Zuid om daarmee de losse onderdelen Community College, New Stork City en het Dikkers Park te verbinden.

Industriële massa-maatwerk

Door de toenemende welvaart worden consumenten kritischer op hun producten. Hierdoor ontstaat er naast de gangbare massaproductie een vernieuwde markt voor zeer hoogwaardige en 'unieke' producten. In nauwe samenhang hiermee is er een vernieuwde interesse in ambachtelijke processen waarbij gewerkt wordt met diepgewortelde internationale kennis en ervaring over moderne en traditionele materialen: de nieuwe ambachten. Tot voor kort was er geen mogelijkheid om voor deze hoogwaardige producten voldoende afzetgebied te creëren. Door de informatietechnologie wordt het echter mogelijk deze unieke producten rendabel te maken. Het afzetgebied betreft daardoor de gehele wereld, waarbij via ICT promotie, bestelling, maatwerk en betaling wordt bestuurd. De ontwikkeling van deze nieuwe ambachten hangt om deze markttechnische redenen sterk samen met een optimale informatietechnologie. Naast het bieden van faciliteiten voor ambachtelijke bedrijven, dient dus ook de daaraan gekoppelde ICT-sector een plek te krijgen.

Industriële ruimten

Het werken met nieuwe en traditionele materialen vraagt om ruimten die geschikt zijn als werkruimten en laboratoria waar op kleine schaal industrieel geproduceerd kan worden. De nadruk ligt op productie-technieken waarbij met grove en fijne materialen op een vernieuwende en kunstzinnige wijze gewerkt kan worden aan bv. textiel, hout, metaal, polyester, papier, PVC, keramiek, rubber, bamboe, edelmetalen, glas etc. Deze bedrijvigheid kent enige beperkende voorwaarden, maar meestal niet dusdanig dat er zware milieu-eisen worden gesteld. Ze zijn ook weer niet geschikt voor het betrekken van kantoorgebouwen. De productie is de drager van een Crafts&Industrycentrum, maar rondom deze drager ontwikkelen zich toeleverende voorzieningen in de vorm van een tentoonstellingsruimte, winkel, catering en culturele activiteiten. Daarnaast kunnen er gecombineerde woon-werkruimten, restaurant, hotel en servicebureau komen, gekoppeld aan de voorzieningen van het Community College, Stork en het Dikkerscomplex.

Industriële locatie

Mede vanwege de hoge ruimtedruk in de Randstad (en de nadruk op hightech en kennisindustrie) bevindt de meeste industriële kleinschalige bedrijvigheid zich inmiddels in het zuiden en oosten van het land. Waarschijnlijk is het ook gekoppeld aan de historisch gegroeide 'industriële mentaliteit' van de bevolking en de locatie van opleidingen in die sector. Het opzetten van een Craft&Industrycentrum zou daarom logischerwijs in dergelijke gebieden plaatsvinden: Twente en Brabant vallen hierbij in het oog. Het bundelen van de thans gespreide werkplaatsen zou een meerwaarde kunnen genereren voor zowel de producenten als de lokale en globale consumenten.

In het Hart van Zuid zijn er enkele aanleidingen om dit thema op te zetten. Het gebied biedt voldoende ruimte voor functies die aan industriële processen verwant zijn. Hallen zijn in principe geschikt als pioniersplek. Een relatie met het Community College kan liggen in een medegebruik van apparatuur, opleiding en voorzieningen. Een relatie met Stork kan gelegen zijn in een medegebruik van netwerk en werk. Een bijzondere positie neemt het HEIM in. Het Hengelose Eerste Industrie Museum wordt in de oude Wilhelminaschool gevestigd, en zou een eerste aanzet kunnen zijn tot een vernieuwd elan van zowel het museum als de verdere ontwikkeling van de Craft&Industry cultuur. Daarnaast zijn er reeds twee broedplaatsen aanwezig waar vanuit de positie kan worden versterkt: het verzamelgebouw Lansinkveste en het cultureler georiënteerde Dikkerscomplex. Een interessante optie is, om de bedrijven van Craft, Culture & Industry producten te laten maken voor de bouw van het Hart van Zuid (zie verder procesmatig hergebruik).

Referenties

Craft, culture & industry is een bedrijfstak die als zodanig nog gedefinieerd moet worden. Als productie-referentie geldt 'Het Atelier' van Lidewij Edelkoort, een nieuwe studierichting aan de Designacademy in Eindhoven. Als organisatie-referentie zijn er meerdere voorbeelden. Het bundelen van een specifieke bedrijfstak is vaker gedaan aan de hand van een aansprekend gebouw of complex gedaan. Dit zijn voorbeelden van het vinden en gebruiken van een niche in de markt, die gekoppeld wordt aan een specifieke locatie:

de Van Nelle fabriek in Rotterdam ('Ontwerpfabriek')

Voormalig pakhuis ('25kV' audiovisuele bedrijven) eveneens in Rotterdam.

Diverse kunstclusters vanuit de krakerswereld in Amsterdam waaronder het Wilhelmina Gasthuis.

Philips de Strijp: broedplaats voor ICT-bedrijven in de geest van Philips.

Op het terrein zelf is het Dikkerscomplex een voorbeeld van culturele clustering.

Transport en voorzieningen

transport

De verschillende productie-eenheden werden verbonden door de spoorinfrastructuur. Het hoofdspoor vormt de drager van het terrein, takt af van de spoorbaan Almelo-Hengelo, centraal over het Storkterrein naar de haven in het Twentekanaal. Dit breedspoor takte door middel van draaischijven aan op de productiehallen of was geïntegreerd in de productiehal. In de hal zelf

bevonden zich loopkatten en hijswerktuigen om de grondstoffen en (half)producten verder te transporteren.

De water-en energievoorziening werd en wordt centraal geregeld vanuit het monumentale ketelhuis. Deze ligt als een spin in het web van het productieproces; kabels, kokers en leidingen ontspringen uit het ketelhuis, om bovenlangs alle productie-eenheden van stroom, stoom, water en electra te voorzien. De naastgelegen koeltorens zijn onderdeel van dit proces en worden nog veelvuldig gebruikt. De watertoren (huidige brandweer) speelde hierbij een centrale rol als watervoorziening. Om de hallen en kantoren onderling comfortabel te verbinden zijn er enkele voetgangersbruggen gerealiseerd. Een groot deel van het productie proces kon daarmee 'overdekt' bereikt worden. Dit netwerk is geheel onafhankelijk van het openbare stedelijke net van de gemeente Hengelo. Op de plekken waar het Storknetwerk het openbare wegennet raken vormen entrees met portiersloges duidelijke 'poorten' tot het terrein.

Hergebruik van de transportstructuur en voorzieningen is een eerste basis voor de ontwikkeling van het terrein. De voorheen gescheiden ontsluitingsstructuren van bedrijf en stad worden stap voor stap met elkaar verbonden. De oude spoorbaan, die geheel verdwenen is, wordt daartoe benut als ontwikkelingsas met een ontsluitingsweg en reservering voor HOV=baan. De benodigde ondersteunende functies als fietsenstalling, verlichting en entreegebouwen kunnen in dezelfde ordening worden opgenomen. De brandweer is reeds een toonaangevend voorbeeld van programmatisch hergebruik van een voorziening. De waterlevering van Stork is getransformeerd naar een blusvoorziening voor de stad Hengelo.

voorzieningen

Naast de 'productioptimalisatie' was de investering in personeel groot. Direct op en naast het fabrieksterrein zijn daarom badinrichting, school en verenigingsgebouw gerealiseerd, op plekken die dichterbij het omliggend stedelijk weefsel zijn gelegen. Het productieproces vormde zowel fysiek als bedrijfsmatig het kloppend hart van Stork, waaromheen de bijbehorende functies uitwaaierden en meer aansluiting zochten met het stedelijk leven eromheen.

Personeelsvoorzieningen waren aanvankelijk wellicht 'aanverwante' onderdelen in het proces, voor de transformatieopgave van dit moment vormen de voorzieningen voor bewoners en personeel het meest omvangrijke volume. De sociale functie van Stork wordt op verschillende wijzen opnieuw in het gebied geactiveerd: Het woongebied rond het Dikkerspark biedt de kans een hedendaagse update te maken van het tuindorp. Een groene en ruimtelijk/functioneel samenhangende woonomgeving dient hierbij wederom op een vernieuwende wijze bij te dragen aan het woonklimaat van Hengelo. Programmatisch zijn daarbij enkele ondersteunende functies denkbaar; een accent op zorgfuncties en zorggerelateerde woningen, recreatie- en educatievoorzieningen voor de jeugd en een congrescentrum in het Verenigingsgebouw.

6 Hergebruik van objecten

Hergebruik geschiedt hier met het idee van het optimaal gebruiken van een typerend karakteristiek van een gebouw of object (duikschool in een voormalige gashouder, champignonkweker in voormalige groeve). Naast de randvoorwaarden voor 'technisch' hergebruik van gebouwen voor 'reguliere' functies als wonen en kantoren, zijn er ook 'irreguliere' functies denkbaar die specifiek ingaan op de kwaliteiten en karakteristieken van industriële objecten. Deze zijn in te delen in de volgende typologieën: Productiehal, Kantoor, Aanbouw en Bijzonder Object. Hierbinnen kan ieder object dan weer ontleed worden in zijn constructieve onderdelen als: gevel, fundament, constructie, dak. Tenslotte kunnen nieuwe en oude delen weer op een bepaalde wijze worden geassembleerd: naast elkaar plaatsen, invoegen/combineren en vervangen.

Typologieën

De verwevenheid van de gebouwde structuur van Stork maakt het moeilijk om afzonderlijke gebouwen in het complex te onderscheiden en te waarderen. Wel kunnen verschillende bouwdelen worden onderscheiden op basis van de constructieve of functionele structuur. De huidige delen van het Storkcomplex zijn grofweg in te delen in productiehallen, kantoren, aanbouwen en bijzondere objecten. Met name langs de randen van het complex zijn de kantoorfuncties gehuisvest. De aanbouwen zijn over het algemeen geplaatst langs de randen van de verschillende stedenbouwkundige eenheden en hallen. Bijzondere objecten zijn her en der verspreid over het gebied. Het grootste bebouwde oppervlak is ingeruimd voor produktiehallen. Opvallend is de verscheidenheid aan constructies van de productiehallen hetgeen te maken heeft met de wijze en het tempo waarop het complex gegroeid is.

Voorkomen van typologieën in plangebied

Hal

(in kerngebied: Hoogste hal, Delavalhallen en Cultuurpleinhallen) 3 ROC-hallen, Pijpenbuigerij, 4 Dikkershallen (in kerngebied oranje liggers-hallen);

Kantoor

(in kerngebied: Halfrond gebouw, hoofdgebouwen) Stork Plastics kantoor, Delavalkantoor, Kantoor STS = voormalige paardenstallen);

Parasitaire Aanbouw

(in kerngebied: computercentrum, kantine) Pijpenbuigerij met woningen en oude aanwassen, Gieterij met expeditiedelen;

Bijzonder Object

Koeltorens, spoorstaven, loopbrug, watervulpunt, loopkat, bovengrondse leidingkoker, schoorsteen, electrahuis, silo-vulpunt, machinefundamenten.

Hal

Er zijn veel voorbeelden van hergebruik van hoge hallen, met name cultureel-recreatief. Het voorzien in dergelijke functies is afhankelijk van de regionale omstandigheden. Een combinatie van een bijzondere cultureel-recreatieve functies met parasitaire woningen of kantoren lijkt historisch en economisch interessant.

Kantoor

Hergebruik van kantoren is in de meeste gevallen goed denkbaar, behalve voor het halfronde gebouw met het lage plafond. Hergebruik is daar alleen interessant als het mogelijk is de constructie aan te passen aan een hogere stahoogte. Mogelijke functies met een lage stahoogte zoals opslag, parkeergarage of kinderspeelplaats

zijn op de betreffende locatie niet geschikt. Hergebruik lijkt daarom alleen mogelijk in combinatie met nieuwbouw die het bestaande gebouw integreert in de nieuwe functie. (Zie verder Procestransformatie).

Parasitaire aanbouw

De parasitaire aanbouwen zijn vooral kenmerkend voor enkele grote hallen. Zowel uit beeldende als uit economische motieven is het parasitair aanbouwen interessant voor kleine units die wensen gebruik te maken van de functie van de gastheer.

Bijzondere objecten

Hergebruik wordt veelal gedaan ten behoeve van het maken of behouden van een beeldmerk aangezien functionele invullingen heel specifiek op het object moeten worden afgestemd. Voor de bijzondere objecten in het gebied wordt voorgesteld deze te handhaven in de publieke ruimte en voor enkele wordt een nieuwe private functie voorzien.

Constructieve delen

Binnen een type kan bijna ieder object weer ontleed worden in zijn constructieve onderdelen als: gevel, fundament, constructie, dak.

Hergebruik hangt af van de waarde van de samenhang of die van de specifieke delen. Tijdens de ontwikkeling van Stork werden steeds nieuwe gevels, daken en vloeren gebouwd over de oude structuren heen. De constructie is veelal intact gebleven. Het is daarom juist het deconstrueren en opnieuw assembleren en combineren met het nieuwe dat een kenmerkend (her)gebruik oplevert.

Wijze van (re)assembleren

De wijze van het positioneren van het nieuwe ten opzichte van het oude is door B. Tschumi uitgebreid beschreven en toegepast in het plan voor Parc de la Villette (1988). Deze technieken zijn vrij vertaald naar de volgende drie manieren: naast elkaar plaatsen, invoegen (combineren) en vervangen.

Naast elkaar plaatsen: het nieuwe trekt zich niets aan van het bestaande (oud 100% - nieuw 100%);

Invoegen of combineren: het nieuwe snijdt of voegt zich in het bestaande. (oud 1-99% - nieuw 1-99%);

Vervangen: het oude wordt vervangen door het nieuwe (oud 0% - nieuw 100%).

De percentages geven aan hoeveel van de structuur van het bestaande object en hoeveel van een idee van het nieuwe object wordt gehandhaafd. In principe kan het concept of het idee van zowel het bestaande als het nieuwe gehandhaafd blijven.

Alle drie de vormen worden voorgesteld in het Stork-Dijkersgebied.

De eerste is hanteerbaar voor gebouwen die nog in gebruik zijn, danwel een soortgelijke functie zullen voortzetten. Nieuwe elementen worden dan naast de oude geplaatst of maken 100% gebruik van de oude structuur. De meeste programma's zullen echter zodanig afwijken van het oude programma, dat een aanpassing van zowel gebouw als nieuw programma wenselijk is. Dit kan op een geleidelijke schaal gebeuren tussen 1% en 99%. Ten slotte is er voor de delen die niet bewaard kunnen of hoeven worden een andere dan fysieke vastlegging mogelijk. Het weergeven van 'het verhaal van Stork en Dijkers' is daarbij de leidraad van hergebruik.

7 Procesmatig hergebruik

Het Stork-Dickerscomplex heeft nooit een vastomlijnde eindsituatie gekend, noch nagestreefd. Fysieke en organisatorische transformaties zijn nog steeds aan de orde van de dag, en een sterk pragmatische wijze van transformeren is kenmerkend voor het gebied. De zo ontstane gelaagdheid van het complex is historisch interessant, waarbij het vaak niet meer te herleiden is wat het 'oorspronkelijke' object of de 'oorspronkelijke' situatie is geweest. Het bewust hergebruiken van de transformatiekrachten t.b.v. het sturen van het planproces wordt in dit hoofdstuk aangegeven. Tenslotte willen we aandacht besteden aan het merkbaar maken van de onzichtbare transformaties: 'het onzichtbare verhaal'.

Interne transformatiestappen

Het terrein kent een gelaagde structuur als gevolg van een continue en pragmatische optimalisatie aan het productieproces. De ruimtelijke stappen die daarbij zijn genomen zijn sterk verbonden met de organisatie van het bedrijf Stork. Enkele principes hebben hieraan ten grondslag gelegen.

1 Openen

Belangrijke bedrijfsmomenten en mijlpalen werden op een publieke wijze gevierd met evenementen en feesten. Het openen van gebouwen en het vieren van een jubileum heeft slechts tijdelijke ruimtelijke gevolgen, maar hebben een registrerend en presenterend ceremonieel belang dat niet onderschat kan worden.

2 Uitbreiden

Een kenmerkend proces van Stork is, om uit te breiden vanuit het bestaande productieproces. Dit uit zich door aanbousels aan een grote hal en aaneenkoppelingen van kleinere eenheden.

3 Verdichten

Interne verbouwingen en verdichtingen optimaliseren het ruimtegebruik, gekoppeld aan dit productieproces.

4 Uitvliegen

Zodra dit onmogelijk is geworden, doordat een ruimtelijke of functionele capaciteit is bereikt, wordt 'de grote sprong' gemaakt, door een geheel nieuw gebouw of productieproces op een nieuwe locatie te bouwen. Van daaruit wordt het proces opnieuw doorgemaakt van uitbreiden en verdichten; een 'haasje over' proces. Sommige nieuwe bedrijfsonderdelen (zoals Stork Hijsch) werden onmiddellijk op een nieuwe locatie gelocaliseerd.

5 Aankoppelen

Deze nieuwe locaties werden vervolgens aangekoppeld op het infrastructurele net van Stork en Dickers, dat bestond uit spoorlijnen en wegen, kabels, water-en stoomleidingen, gas en later communicatie en electra. Deze infrastructuur zelf werd vervolgens eveneens uitgebreid en versterkt teneinde voldoende capaciteit te hebben voor de nieuwe functie. In feite is dit proces voor een deel nog steeds gaande.

6 Sluiten

Na de uitbreidingen is een proces van reorganisaties ingetreden, waarbij bepaalde delen uitgebreid moeten worden en andere delen van het bedrijf gealloceerd of gesaneerd. De vrijkomende ruimten worden eerst door interne behoeften ingevuld, waarna eventueel overgebleven delen worden afgestoten. Dit laatste proces is reeds nu al gaande: het Dickerscomplex kent een groot aantal culturele functies, en op het kerngebied van Stork zijn reeds vele 'bedrijfsvreemde' huurders aanwezig in het complex. Het planproces voor Hart van Zuid gaat uit van een verdere uitbouw van dit proces. In feite wordt hier de omslag bereikt waarin de stad de vrijkomende ruimten heroverft op Stork en Dickers.

Beeldresultante

Het beeld van het gebied is een resultante van de transformaties en kent een complexe gelaagdheid in tijd. Deze toont echter wel een sterk gevoel van pragmatisme. Een samenhangende totaalpresentatie is nooit nagestreefd, de delen werden gebouwd naar de mogelijkheden en behoeften van het moment. De samenhang is daarom sterk gekoppeld aan functionaliteit en infrastructuur. Beeldpresentatie was slechts voor een korte tijd of voor een beperkt deel belangrijk. Waardevolle gevels die in een bepaalde tijd gebouwd werden, werden een periode later weggehaald, overbouwd of doorboord.

Transformatie als leidraad voor nieuwe plannen

Zoals het Masterplan nu wordt opgezet, wordt gepoogd het haasje-over principe opnieuw in te zetten als transformatieproces. Langzaam wordt het gebied door de stad heroverd, terwijl delen van het Storkbedrijf nog in vol bedrijf blijven.

1 Openen

Evenementen van tijdelijke aard zijn (onbewust) dragend geweest voor de ontwikkeling van het Westergasfabriek in Amsterdam. Door bekendheid te geven via tijdelijke evenementen en een tijdelijke plek voor culturele instellingen is een continuïteit gegeven aan het terrein. Stork heeft op het terrein vaak feesten en jubilea gevierd waarbij het terrein opengesteld werd voor de gezinnen van arbeiders, en waarbij hooggeplaatste gasten het feest luister bijzetten. Koningen en keizers hebben de 1000ste ketel, de opening van Stork Hijsch en de eerste suikerraffinaderij gevierd. Een ritmering van feesten en evenementen in de geest van Stork zou een passende vorm van hergebruik kunnen zijn. (De eerste paal, tentoonstelling van Crafts & Industry, de vondst van een oude gevel, de 1000ste bewoner van het Storkgebied of de uitreiking van de jaarlijkse staalprijs).

2 Uitbreiden

De culturele functie van het Dikkerscomplex wordt vanuit het huidige programma en de huidige locatie uitgebouwd richting de in de toekomst vrijkomende ruimte van Stork. Dit cluster Craft, culture & industry zal samen met de komst van HEIM (zie 4) een openbaar cultuurplein gaan vormen rondom de huidige koeltorens. De genererende kracht van de functies in het Dikkerscomplex zal op een zorgvuldige wijze worden benut in het planproces. Een op dergelijke 'spontane' wijze ontstane culturele kiem dient in het plan een passende groeiruimte te hebben.

3 Verdichten

Het nog langere tijd te handhaven kerngebied van Stork nabij het station wordt stapsgewijs verdicht met al dan niet aan Stork verbonden werkgelegenheid binnen de sterk afgebakende grenzen van 'New Stork City'. Verdichten leidt tot een optimalisering van het productieproces (van industriële productie steeds meer richting dienstverlenend) en van ruimtegebruik.

4 Uitvliegen

Een nieuw imago ontstaat door het organiseren van een geheel nieuw element, dat het terrein in een ander daglicht stelt. In Bilbao heeft het haventerrein een geheel nieuw imago gekregen door een opvallende 'parel' als het Guggenheim-museum te realiseren temidden van de industrie. In bescheidener vorm kan de geplande upgradering van de collectie van het HEIM met een internationale uitstraling een dergelijke voor de hand liggende kans moeten grijpen.

De grote uitvlieger is echter het Community College, dat reeds nu op meerdere kleine plaatsen in het plangebied aanwezig is en wordt gebundeld op regionaal niveau en verplaatst naar een grotere locatie op het bestaande Storkterrein. De combinatie van een grote nieuwe stimulans van het Community College en een kleinere culturele stimulans van het HEIM bieden goede kansen voor een nieuw imago van het gebied.

5 Aankoppelen

De infrastructuur wordt aangepast aan de nieuwe functies, waarbij het Stork-Dikkersterrein wordt aangekoppeld op het openbare net: een nieuwe zuidas wordt door het gebied aangelegd. Deze as kan als een samenhangend in de logistieke structuur worden benadrukt, refererend naar de oude emplacementsstructuur. Dit type ingreep is vergelijkbaar met de Avenue Ceramique op het Ceramiqueterrein te Maastricht of de Erasmusbrug naar de Kop van Zuid te Rotterdam. Culver City in Los Angeles is een goed voorbeeld van integratie van een oude spoorlijn als drager voor herontwikkeling van een oude filmstudio.

6 Sluiten

Het afstoten van de Stork-productieprocessen is een continu proces dat voorwaardelijk is voor het openen en ontwikkelen van de overige functies. Vooralsnog wordt uitgegaan van het sluiten van de processen op het westelijk terrein (Community College) en het zuidelijk deel (woongebied).

De reeks van plankaarten maakt inzichtelijk dat de transformatie van het plangebied een geleidelijk proces is. De periode tot 1990 illustreert de groei van het Storkcomplex. Vanuit de centrale organisatie in 1868, is het complex gegroeid naar een lineaire, orthogonale structuur. Deze ontwikkeling hangt nauw samen met de logistieke opzet op basis van railverbindingen. Vanaf 2007 staat de transformatie van het gebied in het teken van een geleidelijke overname door het stedelijk gebied.

Onzichtbare transformaties

Stork laat een deel van het fabrieksterrein in Hengelo achter, teneinde worldwide de productieprocessen te optimaliseren. Het verhaal achter deze levendige productieprocessen en de tumultueuze historische ontwikkelingen die daaraan ten grondslag lagen is echter nauwelijks echt goed te vertellen in een stedenbouwkundig plan van het terrein dat achtergelaten wordt. Uiteraard is het verhaal te vinden in boeken, gidsjes en musea, maar deze vormen dan weer een afstandelijk spoorzoeken in tijd en ruimte. Het is echter wel van een zeker cultureel belang om de betekenis van het concern voor Twente, naast de museale verbeelding, deze ook op niet-museale wijze te verankeren. Voor de herontwikkeling van het gebied wordt daarom voorgesteld om in een vroeg stadium een supervisor voor beeldende kunst in de ruimtelijke ordening aan te stellen, waarbij de 'onzichtbare' rol van Stork, metaal en textiel voor de regio Twente (en de wereld) wordt ingebed in het plan. Dit beperkt zich nadrukkelijk niet tot het plaatsen van een bronzen borstbeeld van C.T. Stork maar dient kunstuitingen integraal in ruimte, gebouwen en evenementen op te nemen. Ter illustratie is daarbij te denken aan de volgende gedachten:

1. Verbeelding van de relatie met machine-en staalindustrie in West Europa en Stork worldwide.
2. Stork wereldtentoonstelling van historische en moderne Storkproducten op het haventerrein.
3. Typografisch en topografisch masterplan voor Stork belettering en benaming in het plangebied.
4. Een Masterplan voor Stork-materiaalgebruik en materiaalproductie door Craft&Industry als bamboe, hout, textiel, staal, keramiek, straatklinkers etc.
5. De voornoemde vormen van het op bijzondere wijze vervangen van objecten (zie objectgerichte transformaties) door het handhaven van contouren en schaduwen, het maken van een reconstructiemodel, het creëren van een virtuele 4D-StorkCity of een Storkgame met bijbehorende merchandising.

Conclusies

8 conclusies en aanbevelingen

Ten einde diepte aan te brengen in het hergebruik van industrieel erfgoed wordt een gelaagde benadering voorgesteld waarbij hergebruik van zowel cultuurhistorie, programma, object, proces, bouwhistorie en economische gebruikswaarde evenwichtig aan bod komen.

Cultuurhistorie

1 Nader onderzoek en publicatie over het onderwerp bedrijfsgeschiedenis en machine-industrie.

2 De historie van de metaalnijverheid in Nederland is in belangrijke mate bepaald door de Hengelse firma Stork. Het bedrijf heeft door aankopen, fusies en afsplitsingen, in Hengelo maar vooral ook in de rest van Nederland, een grote rol weten te spelen in deze bedrijfstak. Flexibiliteit lijkt één van de kwaliteiten te zijn geweest van dit bedrijf, samen met de continuïteit van de duurzame en onderhoudsgevoelige producten die decennia later door Stork zelf nog konden worden hersteld, aangepast of vernieuwd.

3 Stork was tevens de eerste machinefabriek van betekenis in het oosten van Nederland, temidden van de in Twente sterk ontwikkelde textielindustrie. De vestiging van een machinefabriek in Hengelo is voor de ontwikkeling van het dorp in veel opzichten van grote betekenis geweest. Die ontwikkeling vind zijn oorsprong in de aanleg van het spoor in 1865.

4 De geaardheid van de bevolking bleek bovendien al snel bijzonder geschikt voor werkzaamheden in de industrie. De bevolking had, zo zij men, 'belangstelling en verantwoordelijkheidsgevoel'. Scholing en vakscholing zorgden voor een betere situatie van de arbeiders in het dorp. De familie Stork had, mede door de invloed van J.C. van Marken, een belangrijk gevoel ontwikkeld voor het sociale aspect binnen het bedrijf. Bedrijfsverenigingen, een NV voor de huisvesting van arbeiders, sociale fondsen en pensioenvoorzieningen, op al deze punten blonk de firma Stork uit. Men was de eerste of probeerde beter te zijn dan de concurrentie, en zo ontstond één van de mooiste tuindorpen van Nederland. Volgens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Oversticht behoort 't Lansink tot 'de best uitgewerkte voorbeelden van het in Duitsland en Engeland uitgewerkte tuinstadconcept, wat tot uitdrukking komt in de stedenbouwkundige aanleg met behoud van enkele oude bomen, het landelijk beeld van de woningen met ruime tuinen en veel aandacht voor het openbaar groen en niet in het minst de sociale differentiatie van de bevolking. Daarbij heeft de architectuur van de bebouwing gemiddeld een hoge kwaliteit en zijn de historische waarden nog redelijk tot goed aanwezig.'

5 Buiten Hengelo waren er ook metaalbedrijven in bijvoorbeeld Amsterdam, Haarlem, Utrecht en Tiel. Veel van deze firma's zouden vroeger of later in handen komen van het steeds maar groeiende Stork.

In 1954 kwam Stork Werkspoor tot stand na een fusie, waardoor een megabedrijf ontstond. Na de omzetting in een NV is kreeg het bedrijf een hoofdkantoor in Naarden. De structuur is voor een buitenstaander lastig te doorgronden door de veelheid aan bedrijven en producten. Eén ding is echter gebleven: de merknaam Stork. En deze naam is eigenlijk net zo'n een 'brand' zoals Albert Heijn en Vroom & Dreesmann. Reden genoeg om zowel de materiele als de immateriële cultuur van de machinekoningen van Hengelo te bewaren en de sfeer ervan te behouden. Het is hieraan dat Hengelo haar groei voor een heel groot deel te danken heeft.

6 De afwezigheid van water werd door ondernemers in Hengelo al vroeg als een minpunt gezien. Pas door de aanleg van het Twentekanaal is in dit hiaat voorzien, en hierdoor kon Hengelo zich verder ontwikkelen. Door de concentratie van industrie rond het Twentekanaal en de snelweg lijkt het terrein van Stork nu slechts een klein terrein ten opzichte van het huidige areaal aan industrie in

Hengelo. De betekenis van het complex in het centrum van Hengelo bleef echter groot, temeer daar het Stork en Dikkerscomplex en het bijbehorende tuindorp behoren tot de tastbaar gebleven historie van Hengelo. De verwoesting van de oude binnenstad maken die waarde op gemeentelijk niveau nog groter.

7 Het is daarom extra belangrijk dat in de herontwikkeling van het Stork-complex, dat als één van de grootste industrieterreinen van Nederland kan worden gezien, de cultuur- en architectuurhistorische waarden worden gerespecteerd en versterkt, en zo goed mogelijk worden geïntegreerd in nieuwe functies. Alleen hierdoor kan Hengelo haar identiteit als 'historische industriestad van de metaal' weten te behouden.

Stedebouwkundig

Op regionaal schaalniveau wordt voorgesteld een programma te initiëren teneinde een structureel meerjarig hergebruikprogramma op te zetten gekoppeld aan andere fabrieksterreinen in de regio langs het spoor.

Op lokaal schaalniveau worden de ruimtelijke karakteristieken van ensembles en infrastructuur versterkt: handhaving schaalonderscheid, versterking bedrijfsensembles, versterken industriestraten, hergebruik van portiersloges en poorten, herinterpretatie van de gelaagde, gestapelde, doorboorde en gekoppelde ruimtelijke opbouw, versterken van de functionele interne kabels en leidingen, herstel van ruimtelijkheid, zichtbaarheid, losmaking en openbaarheid daar waar gepast.

Bouwhistorisch

Nadere vastlegging van de hergebruikvoorwaarden voor de objecten van pagina 31. Nadere opname van objecten in de gemeentelijke monumentenlijst.

Architectonisch

Nadere bepalingen voor hergebruik van de objecten van pagina 32.

Programmatisch hergebruik

1 Productie

Onderzoeken en ontwikkelen van een centrum voor Craft, Culture & Industry dat de hedendaagse kiem is voor een op netwerken in industrie georiënteerde productie, tevens voortbouwend op de bestaande voorzieningen in het Dikkerscomplex en Lansinkveste.

2 Transport

Koppeling van informatiepunten, entree's en stations aan het integrale net van infrastructuur door het gebied.

3 Personeelsvoorzieningen

Publieke functies die van oudsher aanwezig waren met name incorporeren in het Community College en de Dikkers Park.

Hergebruik van objecten

1 Typologisch hergebruik van hallen voor culturele voorzieningen, echter vooral ook naar combinaties met wonen en werken onderzoeken. (Afhankelijk van resultaten Kamphuis en van der Hoeve en tevens functiemobiliteit van Schulte, tevens programmatische inventarisatie naar recreatief-culturele voorzieningen op de langere termijn, overzicht hallen op tekening)

2 Typologisch hergebruik van het halfronde kantoor met lage plafond stedebouwkundig interessant als halconstructie (met entreegebouw-portiersfunctie) in combinatie met nieuwbouw.

3 Typologisch hergebruik van parasitaire aanbouwen is interessant voor zowel nieuwbouwreferenties als bestaande objecten (aan Gieterij en Pijpenbuigerij).

4 Typologisch hergebruik van bijzondere objecten dient specifiek per object te worden bepaald (Koeltorens, watervulpunt, loopbrug, schoorsteen, ketelhuis, electrahuis en silovulpunt)

5 Constructief hergebruik van gevels, daken, constructies en fundamenten: zie tekening voor de delen die als constructief deel opvallen in het geheel (hallen met name constructie, enkele gevels i.v.m. profielen en beeld, fundament Pijpenbuigerij)

6 Assemblage van oud en nieuw zoals naast elkaar plaatsen, combineren en vervangen is op de kaart aangegeven. Dit alles uiteraard onder voorbehoud van de overige studies.

Procesmatig hergebruik

In plaats van een beeldbescherming van de huidige situatie wordt een procescontinuering voorgesteld, gebaseerd op de 6 stappen in de historische planontwikkeling van Stork.

4 Het verborgen verhaal dient op een niet-museale wijze zichtbaar gemaakt te worden op een kunstzinnige, opvallende en vernieuwende wijze, geïntegreerd in de verdere planvorming van het gebied. De publieksgerichtheid staat bij dit proces voorop.

Literatuur

Algemeen Hengelo

- Ir. C. de Cler, Het Wederopbouwplan van Hengelo, in: *Bouw* 19 oktober 1946, 765-769
H. Martinus, Bibliografie van Hengelo (Ov.), Hengelo z.j.
S.L. van Schelven, Hengeler wind. De ontwikkeling van het industriële klimaat van Hengelo sinds 1865, Haarlem 1965
G.J.I. Kokhuis, *Historie van Hengelo*, Hengelo 1983
Drs. B. Lamberts en drs. H. Middag, *Architectuur in Overijssel 1850-1940*, Zwolle / Zeist 1991

Algemeen industrietak

- Jhr. Jan Feith, *Nederlands grootse bedrijven van uit de lucht*, Amsterdam 1925
Dr. ir. B. Bölger, *De Metaalindustrie*, in: Prof. Mr. P. Lieftinck (eindred.), *Het bedrijfsleven tijdens de regering van H.M. Koningin Wilhelmina 1898-1938*, Amsterdam 1938, 111-129
H. Kockelhorn, *Kracht. De economische ontwikkeling van de machinijverheid en enkele aspecten van de elektrotechnische en transportmiddelenindustrie in Nederland vanaf 1850*, in: *Machine-, elektrotechnische en transportmiddelenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*, Historische Bedrijfsarchieven, Amsterdam 1992
Idr. J. Mooij, *Tussen de bedrijven door. 150 jaar bedrijfsleven en Kamers van koophandel in Overijssel. Jaarboek Overijssel 1992*, Zwolle 1992

Stork

- Anoniem, *De NV Machinefabriek Gebr. Stork & Co. te Hengelo, Producten en instellingen*, z.pl. z.j.
De machinefabriek van de Gebroeders Stork & Co. te Hengelo. Gedenkschrift ter gelegenheid van het vijf- en twintigjarig bestaan op 4 september 1893
Vereeniging tot behartiging van de belangen van het personeel verbonden aan de machinefabriek van Gebr. Stork & Co. te Hengelo. Geschiedkundig overzicht van hare wording en ontwikkeling. 's Gravenhage 1908.
De Hengelose Fabrieksboede. Gedenknummer 1868- 4 sept. 1918
J. Stork, C.F. Stork, C.T. Stork, *in zijn leven en werk geschetst, 1822-1895*, z.pl. 1918
Machinefabriek Gebr. Stork & Co. Hengelo, feb. 1922 (ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan in 1918)
C. Beets, *Tachtig jaar Stork*, Hengelo 1948.
Ir. A.M. Avéres, *Betekenis van de metaal- en elektrotechnische industrie in Hengelo*, in: *Jaarboek Twente, vierde jaar*, 1965, 6-13
J.B. Kist e.a. (red.), *Van VOC tot werkspoor: het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*, Utrecht 1986
Anoniem, *Stork, 120 jaar industriële dynamiek*, Utrecht 1989
W. Wennekes, *De aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven*, Amsterdam/Antwerpen 1993
Anoniem, *de invloed van Derk Willem Stork (1788-1847) en zijn nageslacht op de industrie en het bedrijfsleven*, in: *Het geslacht Stork*, Almelo 1999
STUDIE KAMPHUIS

't Lansink

- Hengelose bouwvereniging, Tuindorp 't Lansink*, Hengelo (1911)
H. Martinus, *Bad- en zweminrichting 't Tuindorp*, Hengelo 1995
KAW Architecten, *Behouden dorp, Bouwtechnisch onderzoek Tuindorp 't Lansink*, Hengelo, Groningen 1991

D. Baalman (eindred.), Beeldkwaliteitsplan Tuindorp 't Lansink Gemeente Hengelo, Zeist/Zwolle 1991
Dirk Baalman, Tuindorp 't Lansink in Hengelo, in: Jaarboek Monumentenzorg, 1992, 27-43

Colofon

Het 'Transformatieboek Industrieel Erfgoed' is een productie van buro dolte bv, stedenbouwkundig ontwerp & advies te Utrecht in opdracht van het projectbureau 'Hart van Zuid'. Deelstudie Cultuurhistorie is vervaardigd door Karel Loeff, architectuurhistoricus te Laren. Het overzicht van de bouwhistorische opname is overgenomen uit de studie welke is uitgevoerd door van der Hoeve & Kamphuis, bouwhistorici te Delft.

Voor de transformatie van het industrieel erfgoed is een klankgroep in het leven geroepen. De leden hebben ieder op hun eigen wijze een bijdrage geleverd aan deze publicatie.

Met dank aan:

....

Klankbordgroep

Sander Schilstra, dienst bouwen gemeente Hengelo

Han Schraders, stedenbouwkundige gemeente Hengelo

Paul Meurs, architect Rotterdam

Huub Thomas, rayon architect Oversticht Zwolle

Peter Nijhof, Rijksdienst voor de monumentenzorg Zeist

Evert Jan Krouwel, voorzitter monumentencommissie Hengelo

Hoofdredactie Wies Sanders, Herald Roelevink en Karel Loeff

Eindredactie [nog niet uitgevoerd...]

Grafisch vormgeving [ntb]

Niets uit deze uitgave.....